

PROLOQ

Həyat və azadlıq, ancaq onlar üçün
hər gün döyüşə gedən adamlara layiqdir!

HÖTƏ

Bağçalar dərəsinin sağ tayında cənuba doğru uzanıb gedən və təzəcə şumlanan əkin yerləri məxmər kəmər kimi dağları qucmaqda idi. Zəmilərdən qalxan nəmli torpaq qoxusu yenicə açılan bənövşə, quzuçiçəyi ətrinə qarışaraq havaya bir təzəlik, mülayimlik gətirmişdi. Səhər soyuğundan sonra yumşalan hava hələ də narahat kimi tutulub-açılmaqda idi. Buludlu göy intizar çəkən bir qəlb kimi çırpınır, bir an da eyni vəziyyətdə qalmırdı. Cida boyu qalxan günəş cənuba axan müxtəlif biçimli, müxtəlif şəkilli, əlvan buludlar arxasında gah çıraq kimi yanır, gah köz kimi sönür, gah kəhrəba kimi saralır, gah sədəf kimi parıldayırdı.

Karvan-karvan ötən qalın seyrək buludlar ardınca nəsə bir aydınlıq, bir parlaq gündüz olacağı yəqin idi. Aşağılarda, dərənin qovuşan yerlərində isə baş-başa verən söyüd, qələmə, qarağac, vən, iyde, zoğal ağacları küləyin səmtinə doğru can atmaqda, sanki kökdən çıxıb haralara isə getmək arzusunda idilər.

Dağlardan axıb, səhraları aşıb gələn sel suları isə elə şaqıldadırdı ki, eşidənlər dəhşətdən diksinir, göy gurladığını, ildırım çaxıb qaya uçduğunu, sar üstünə qartal şığıdığını güman edirdilər.

Dağın döşündə belini əyərək xışının əlcəyinə güc vura-vura cüt sürən bir cavan, ucaboy çarıqlı oğlan, səhərdən bəri nəfəs almadan sürüb qaraltdığı yerlərdən qalxan buxara, torpaqlara enib yem axtaran quşlara baxıb həzz alırdı. Sel sularının şaqıltısı onun diqqətini cəlb etdi. Bir an belini düzəltdi, dönüb aşağılara baxdı.

O, bir aşıb-daşan, qoca ağacları kötüyü ilə alıb aparən qəhvəyi sulara, bir də buxarlanan şum torpaqlara göz yetirir, dərindən köks ötürərək düşünürdü: «Ah, bunda, dünyanın bu nemətlərində mənəm də bir barmaq payım olaydı. Heç olmasa çox yox, bir çərək yerim, bir çanaq suyum olaydı. Necə əkər, necə becərəm, necə bəslərdim. Mənəm də qapım çuval dolusu taxıl, evim təknə dolusu çörək görərdi. Mən qabarlı əlimi qulağıma qoyar, sinəmin sazına toxunub mahnı çağırardım:

Dolayda kəklik qovdum
Dağda yemlikdən doydum.
Mənə bol ruzi verən,
Torpağa nişan qoydum.

Quşum uçdu kələkdən,
Əlim düşdü biləkdən,
Bitməz şikayətim var,
Mürüvətsiz fələkdən.

Dağlar, bizə qar göndər,
Əsirgəmə var göndər.
Baharda selin olsun,
Payızında bar göndər.
Dağlar bayatıyam mən,
İlin elatıyam mən,
Yazın muştuluqçusu,
Qanadlı atıyam mən...

Cavan oğlan sanki göylərə səpdii, yaz küləyinə verdiyi mahnıları ilə sinəsini boşaltdı, özündə bir yüngüllük duydu. Nəzərlərini dağdan-kövşəndən yığaraq yenə öz işinə, xışın əlcəyinə güc verib cüt sürməyinə davam etdi. Zəmini başa getməmişdi ki, birdən-birə torpağın işıqlandığını, hər yerdən kölgələrin çəkilib getdiyini duydu. Sanki bir anda kimsə, hansı bir qüvvə isə buludları qovub üfüqləri gümüş kimi təmizlədi. Cavan cütü başını göyə qaldıranda günorta yerinə qalxan günəşin bütün gücü və əzəməti ilə dayandığını gördü. Sanki bayaq oxunan mahnılardakı həsrət və arzuları günəş eşitmişdi. Ona görə, məhz ona görə dünyaya, hər şeydən əvvəl bu zəhmətli kövşənlərə, cütçülər yurduna həmişəlik və ümumi bir aydınlıq gətirmişdi. Gətirmişdi və hərərətli şüaları ilə adamları, hər kəsdən əvvəl gənc sinəsi həyat həsrətlərindən yanan bu rəncbəri xəbərdar etmək istəmişdi. Cavan oğlana elə gəldi ki, günəş göylərin yuxarı qatından enib gəlmiş, lap ona yaxınlaşmışdır. Səssiz, isti və nurlu baxışları ilə o ancaq bir şey deyir:

- Salam! Salam!

Cavan oğlan elə bil müqəddəs bir sima qarşısında dayanmışdı, özünü itirdi. Əlini yenincə tük gəlmiş üzünə çəkib salavat çevirdi, qamaşan gözlərilə təkrar-təkrar günəşə baxdı: Cütü yanılmamışdı. Bu ilki bahar heç bir zaman görünməmiş olan ayrı bir bahar idi. Bu,

ayrı bir həyat, ayrı bir səfa, ayrı dünyadan xəbər verən, milyonların ürək arzularını duyan, oxşayan, oyadan və çiçəklədən bir bahar idi. Cütçü elə bil günəşdən qüvvət, qüdrət aldı, arzuları həqiqətə çevrildi, sevincindən bərk qışqırdı:

- Ay dünya!

Qışqırdı və var qüvvəsini gündən bərkiyən tunc biləklərinə yığaraq torpaqları qaldırmağa, yerin bağırını sökməyə başladı. Deyəsən o, yer üzünə, insanlara, bütün dünyaya yayılan bu şad xəbəri bütün məxluqata, bütün kainata, yerin yeddi qatına da çatdırmaq istəyirdi:

- Qalxın, günəş gəlir! Səadət günəşi!

Birinci fəsil

TƏHQİR

Bütün xoşbəxt ailələr bir-birinə bənzəyirlər,
bəd xəxt ailələrin isə hərəsi bir cür bəd xəxtidir.

L. TOLSTOY

- Düş sənə deyirəm!

- ...

- Karsan?

- Sənin tutundur?

- Düş deyirəm, düş o budaqdan.

- ...Ehsan ağacıdır...

- Düş aşağı, uzun danışma, ağzın yekə olar!

Ağaməcid bunu deyib altdan-yuxarı, Bahara sarı elə tünd və acıqlı baxdı ki, az qaldı uşağın zəhri yarılısın.

Bahar Ağaməcidin üzünü görmədi. O, gündə muncuq kimi işildayan, qara, dolu və şirin tut dənələrini ağzına qoyur, sanki danışmağa macal tapmırdı. Ancaq səsindən, təhərindən bildi ki, Hacı oğlunun axırıncı sözləri qəti bir əmrdir.

Bahar anlayırdı ki, bunu cavabsız qoymağı bacarmayacaqdır: ya bu saat dinnməz-söyləməz tut ağacından düşməli, ya da hərifin üzünə dik durub bozarmalıdı. «Düşmürəm!»

Baharın bunu deməyə haqqı varmı?

Əlbəttə, var!

Çünki yaşıl budaqları ilə ətrafa sərbəst qol-qanad atan qocaman tut ağacı Ağaməcidin deyil, heç kəsin deyil, ehsanlıqdır. Kəndin ortasında, kim bilir, nə vaxt və hansı xeyirxah qocanın əkib-yetişdirdiyi bir ağacdır. Meyvəsini hər il uşaqlar və quşlar yeyir.

Bahar, Ələs bəyin quzusunu otarırdı. Çörəyi özündən, ayı yarım çanaq buğdaya quzuçu durmuşdu. Vədəbaşı ağası ondan razı qalsa, bir cüt çarıq da bağışlayacaqdı.

Bahar bu gün lap ac idi. Səhər anasının qonaqla verdiyi bir parça çörək onu yarımqarın eləmişdi. Yamacda yemlik tapmadı, hava da qızdı. Quzular otdan çəkildi, başlarını yerə dikə-dikə bir-birinə sığınaraq kölgəlik axtarır, toplaşırdılar. Bahar quzuları yaxın bağçaya, yatağa qaytardı, özü qaçıb ehsanlıq tuta çıxdı. İndi də Əbülfət nəvəsi Ağaməcid gəlib onu düşürmək, o çıxdığı budağa özünü çıxmaq istəyir.

Bahar inadında dura bilirmi?

Dura bilməz!

Əbülfət uşağı adamın atasını yandırır: Ağaməcid bilirsən kimdir? Hacı oğludur!

Bahar bu acı həqiqəti uşaq ağı ilə dərk etmişdi. Amma nədənsə, ağacdən düşmək istəmirdi. Nədənsə o, gücünə yox, haqqına güvənmək istəyirdi. Hacı oğlu olmasa da, nökrə olsa da, yetim olsa da tut ağacından düşmək istəmirdi.

Ağaməcid acıqlı-acıqlı, cəld yuxarı dırmaşdı:

- Demirəm düş, ay dul arvadın oğlu?

- Düşmürəm!

- Necə?!

Baharın cavabı Ağaməcid üçün gözlənilməz idi. Hirs başına vurdu, başından yekə danışan bu yoluq gədəni sanki parçalamaq üçün tələsdı:

- Necəə?..

Ağaməcid ayağını yuxarı budaqlara qoyub dırmaşdıqca, Bahar da uşaq cəldliyi ilə budaqdan-budağa dırmaşırdı. Onun ayaqlarının zərbindən budaqlar əyilir, ağac yırtılanır, tutlar tökülürdü. Bahar quş kimi yüngül, cəld və zirək idi. Ağaməcid nərmənazik idi. Uca

və nazik budaqlara ayaq basmağa cəsərət etmirdi. Əlini atmaq üçün rahat və münasib yer axtarırdı. O, addayana qədər Bahar başqa budağa ötürdü.

Onlar ağac başında tənqişənəcən qovalaşdılar. Ağaməcid bərk hirsələnmişdi. Söyürdü, qan-tər içində hərdən yerə baxıb sanki Baharın başına çırpmağa daş axtarırdı. Bahar fürsət tapdıqca tutdan dərib yeyir, suyunu Ağaməcidin ağ və təmiz paltarına damcıladıb altından altından gülürdü. Axırda Ağaməcid tənqişdi, çəkilib bir budaqda dayandı:

- Gəl, öt aşağı, dəymərəm.

- Aldadırsan!

- Dəymərəm, atam canı!

Bahar düşüb gəldi. Ağaməcid oturan ayaq budaqdan ötəndə hərif girəvəyə salıb onun çiyindən bərk bir tək vurdu.

- Adam oğlu deyilsənmi?!

Baharın sözü ağzında qaldı; ayağı budaqdan üzüldü, cəld əlini ağaca atdı, budaqdan sallana-sallana qaldı. Ağaməcid bir də vurmaq istəyəndə Bahar onun ayağından, topuq bəndindən yapışdı. Budaq şaraqqlı ilə qırıldı, hər ikisi gurumbultu ilə yerə gəldi. Ağaməcid əvvəl yazıq-yazıq zarıdı, sonra qışqırdı. Bahar ağrıyan ayağını tutub ufuldadı. Qalxmaq istəyəndə Ağaməcid onun üstünə cumdu. Çılpaq başına vurmaq üçün Baharın papağını götürüb bir tərəfə atdı. Bahar əllərini qabağa verib qorunurdu. Ağaməcid döyməmiş əl çəkmək istəmirdi. Bahar onun yaxasından bərk-bərk yapışdı. Ağaməcid dartınanda yaxası bez kimi cınlıdı. Kim isə qəfildən Baharı qulaqladı:

- Nə cürətlə ona sataşırısan, a qodux?!

- O məni niyə yıxır?

- Yalan danışma, itin küçüyü!

- O məni itələyib ağacdən saldı.

- Kəs səsini!
- Atamın qəbri haqqı!
- Görüm atan səni yanına çəksin!

Yoldan ötənlərin səsi eşidilirdi: «Yekə arvadsan, uşağa niyə qoşulursan, ayıb deyilmi?», «Aciz görmüsən?», «Heç utanmırsan?»

Ağaməcidin anası Qarınca xanım (əslində bu qadının adı Məsmə idi. Anasının uşağı qalmırdı. Gözaydınlığa gələnlər «qarıyınca yaşasın» deyərək xeyir-dua verirdilər. Bu söz o qədər təkrar olundu ki, qız böyüyəndə də, ərə gedəndən sonra da «Qarınca» ləqəbi ilə çağırıldı). Baharın qolundan bərk-bərk tutmuşdu, macal tapıb danışanlara da cavab verirdi:

- Sizə borc deyil!

Qarınca xanım Baharın qulaqlarını dartır, qollarını, yanaqlarını çimdikdən keçirirdi. Hirsli soyumadı. Uşağın qədək arxalığını əynindən çıxarıb peysərinə yumruq vurdu. Lüt yola saldı.

- Get, - dedi, - uşağın paltar bahasını gətir!

Bahar döyüldü, söyüldü və soyuldusa da, qorxusundan evlərinə gedə bilmədi. Qardaşından çəkinirdi. Bilirdi ki, Ağaməcidin atası bilsə Mərdanı söyəcək, Mərdan acıqlanacaq, dalaşacaq.

Anası Baharı çox sevərdi.

Bunu yazmamaq da olar; çünki hər bir ana övladını sevir və sevməlidir. Lakin Sona arvadın analıq sevgisində çoxlarına xas olmayan ayrı bir əlamət, ayrı bir xüsusiyyət vardı.

Uşaq iki yaşına çatmamış, təzə dil açıb şirin-şirin danışan zaman atası yatalaq azarına düşdü. Dili tutuldu, işarə ilə vəsiyyət edib Baharı Sonaya tapşırırdı. Sonanın heç yadından çıxmaz; yatağında mum kimi saralan, şam kimi əriyən o mehriban və həsrət kişinin nigaran, xırda və sönük gözləri körpə uşağa, torpaq döşəmədə ayaqyalın tappır-tuppur yeriyən, başının üstünü almış fəlakətdən xəbərsiz olan uşağa dikilmişdi, baxışı ilə çox mətləblər deyirdi...

Sonaya elə gəlirdi ki, uşaqlarını yetim və ehtiyac içində tərk edib gedən kişi həmişə qəbirdə narahatdır. Sal daşların altında, yaş torpaqlar üstündə hər dəqiqə başını qaldırıb körpə, yetim oğluna baxır...

Sona indi əziz uşağını lüt, gözüyaşlı, döyülmüş, təhqir olunmuş görəndə ürəyinin başı yandı. Gözünün yaşını oğlundan gizlətdi. Baharın əlindən tutub Hacı İbrahimxəlilin qapısına, Qarınca xanımdan «iltimasa» getdi.

- Bağışlayın, yetimdir, uşaqdır, bilməyib, qələt eləyib. Özüm onun tənbehini eləyəcəyəm. Ölüncə döyəcəyəm. Paltarını verin, lütdür, canı yoxdur. Soyuc dəyməsin!

Sona bunları Ağaməcidə deyəndə Qarınca xanım eyvanda çay içirdi.

Qoy oxucu onu da bilsin ki, Qarınca xanımın toyunda samovara salınan od, ömrübillah yandı, bir dəfə də sönmədi. Sarı və qarpızı samovar gah eyvanda, gah otaqda, gah həyətdə ağac altında qoyulardı. Dağda, aranda, toyda, yasda həmişə onun həzin səsi gəlirdi. İllər uzunluq pıqqarıq qaynayan, boşalıb-dolan samovar Qarınca xanıma musiqi səsi kimi nəşə verərdi. Hərdən yayın istisində Hacı deyərdi:

- Ay rəhmətliyin qızı, heç olmasa bu yemiş-qarpız vaxtı çayı az elə!

Qarınca xanımın acığı tutardı:

- Çayın bir yeri var, yemiş-qarpızın da bir yeri!

O həmişəki nəşəsilə eyvanda, qabağında rəngli çay, döşəkçə üstündə otlu qıçlarını çarpazlayıb oturmuşdu və Sonanın səsinə eşidəndə də qalxıb qapıya çıxmaq, ağzına gələni demək, söyüb qovmaq istədi. Lakin qalxa bilmədi: nahardan sonra iki qab dovğa içmişdi. Amma istidənmi, əsəbilikdənmi, yenə yangısı sönmürdü. Qabağında dörd stəkan çay, iki stəkan süd yan-yana düzülürdü. Soyumaq

üçün töküb hazır qoymuşdu, bir ucdan daraşib içəcəkdi. Nəşəsini pozmadı, əlini atıb pəncərəni açdı, ağzını küçüyə sarı çevirib kola hürən it kimi səsləndi. Sonaya cavab verdi:

- Paltar-maltar yoxdur, bilməmişik, uşağımızı geyindirib-kecindirək, sizin bicləriniz dartıb cırsın!

Sonra dönüb nökrinə dedi:

- Ədə, o qaraçını qapıdan rədd elə getsin! Hacı eşidər, uşağını özünə qatar, özünü uşağına.

Sona, Qarınca xanımın halına bələd idi. Düz qayıtdı. Uşağın çiyinə bir köhnə paltar saldı. Mərdanın biçindən qayıtmasını gözlədi.

Mərdan Hacınin yanına gedib üzr istəsə, yalvar-yaxar eləsə, bəlkə ürəyi yumşala, uşağın paltarını qaytara...

Mərdan ot biçinindən qaş qaralanda qayıtdı. Kərəntini mıxçadan asdı, quru yerdə oturmaq istəmədi. Anasının çırpıb yük yerinə qoyduğu «Yusif-Züleyxa» xalçasını açdı, üstündə qabaq-qabağa gül iyləyən Yusifin və Züleyxanın üzünə baxıb ah çəkdi. Xalçanın üstündə sanki çoxdankı bir həsrətlə rahatca uzandı. Elə arxayın, elə şirin uzandı ki, deyərdin bütün ömrü boyu çəkdiyi əziyyətlərin hamısını bir anda yadından çıxarmaq istəyir. Anası həyətin kənar tərəfini sulayıb süpürmüşdü. Köhnə bir palaz salıb balış qoymuşdu. Mərdana dedi:

- Dur, oğul, dur bu yanda uzan.

Mərdan qalxmaq istəmədi:

- Bu xalçanı kimə saxlayırsan, ay ana?

- Dur, az danış, kimə saxlayacağam...

Bunu deyib xalçanın ucundan tutdu, sanki Mərdanı itələyib yerə salmaq istəyirdi. Mərdan altdan-yuxarı, yorğun, mənalı nəzərlə anasına baxdı, heç nə demədi, durmağa məcbur oldu. O bilirdi ki, anası gəlinliyində toxuduğu, «Yusif-Züleyxa»nın şəklini çəkdiyi bu

xalçanı çox əziz tutur, böyük bir arzu ilə, yəqin ki, oğlunun toyuna saxlayır. Mərdan ağır-ağır qalxdı və sanki bayaqdan gizlətdiyi sözü anasına yox, elə-belə havasına danışdı:

- Müsəlmanın işi belədir, xalça-palazı yük yerində çürüdər, özünün də canı çul üstündə çıxar!

Sona oğlundan dönə-dönə eşitdiyi bu sözlərə mənə vermədi:

- Uşaqsan hələ, - dedi, - bala. Ev yiyəsi olmamısan, dabanla qapını açmamısan, nə bilirsən səliqə-sahman nədir. İyirmi ildən çoxdur onu üfürə-üfürə saxlamışam, bir niyyətim var ki, saxlamışam da! Əcəldən aman olar, görərsən niyə saxlamışam. Yox, ölərsən, onda heç!

- Sən niyə ölürsən, ay ana, o qədər ölməliyə var ki!

Mərdan qalxıb dolağını açdı, çarıqlarını soyunmağa başladı. Hər dolağı açdıqca, çarıqbağını boşaltdıqca sanki keyimiş damarlarına, qurumuş barmaqlarına qan yeriyyir, həyat və hiss gəlirdi. O, yorğunluğunu ancaq indi duyurdu. Paltarını çırpıb küləşdən, tozdan təmizlədi. Anası onun əllərinə sərın su tökdü, sözarası Baharın başına gələnə də ehtiyatla danışdı.

- Uşaq lütdür, əsir. Sabah quzuya gedəcək, tifil nə geyinsin, getsin?

Mərdan Baharı çağırırdı.

- De görüm, niyə dalaşdınız, a bala, səni kim döydü?

Bahar qəhərləndi, qardaşının mehriban, qayğılı atalıq səsinə bir hərarət, bir təsəlli duydu. Böyük bir cinayət eləmiş, sonra peşman olmuş kimi sıxılan və qısılan uşağın çiyinə sanki indi, ancaq indi bir ümid, kömək əli dəydi. Mərdan Baharın yeganə köməyi idi.

Gündüz Ağaməcid ağlayan kimi adamları, qohum-əqrəbası tökülüb gəlmişdi. Baharı döyüb söymüşdülər. Bahar da kömək arzulamışdı, heç kəsi görməmişdi.

Budur, indi onun da köməyi gəlmişdir. Mərdan təkidlə soruşdu:

- De görüm, səni kim döydü?

Nədənsə Bahar danışa bilmədi. Başını aşağı salıb hönkür-hönkür ağladı. Anası uşağı dilə tutdu, əhvalatı başdan-ayağa, necə var, danışdı, başa saldı ki, Baharın heç bir təqsiri yoxdur.

Mərdan cəld çarıqlarını ayağına çəkdi və acıqlı-acıqlı dedi:

- Düz deyil, ana, Baharın böyük təqsiri var!

Sona and-aman elədi:

- Sənə deyirəm günah Hacı oğlundadır. Uşaq ehsan tutuna da çıxma...

Mərdan Sonanın sözünü ağzında qoydu, ayağa qalxdı.

- Yalan deyirsən, ana. Baharın böyük təqsiri var. Onun təqsiri kasıblıqdır, kasıblıq! Bu zəmanədə kasıblıqdan böyük günah nədir? Canın çıxsın, kasıb olma! Yıxıl öl, kasıb olma!

Mərdanın səsinə, hərəkətinə başqa həyəcan duyuldu. Sona oğlunun belə, «beyniqanlı» halını az görmüşdü. Cavan, güclü, enlikürək adam, indi ona doğma oğlu, mehriban balası kimi yox, əzəmətli, qüdrətli bir nağıl qəhrəmanı kimi görünürdü.

Nəyə isə, hər halda qorxulu bir iqdama hazırlaşdığı oğlunun yanan gözlərində, qəti hərəkətində, rıqqətli səsinə, həyəcanlı sükutunda görüb duyurdu. Duyurdu ki, Mərdan bərk hırslanmışdır. Duyurdu ki, oğlu təngə gəlmişdir. Duyurdu ki, o, Hacı'nın qapısına gedəcək, ancaq tamam ayrı cür gedəcək...

Qadın dediklərinə peşman oldu: «Bu nə iş idi tutdum, beyniqanlıdır. Gedər, artıq-əskik danışar, dilim qurusun, yüzbaşının çənkinə düşər, evim yıxılar...»

Bir istədi Mərdanın qabağını kəsib saxlasın. Bir də kiçik oğluna baxıb duruxdu: «Bunun təqsiri nədir? Bu da uşaqdır, bu da insandır, ehsanlıq tut əslən bunun üçün, yetimlər, aclar üçün əkilib, Hacı oğlunda, heç olmasa, darı boyda da insaf görək ola ya yox?! Bu zülmü kim götürər...»

Sonanın ürəyindəki intiqam hissi hər şeydən güclü idi. İndi o, Mərdanı intizar, qorxu ilə yox, iftixar və havadarlıq hissi ilə yola salırdı:

- «Mərdan neyləsin axı, buna kim dözər axı!..»

Əlini döyünən ürəyinin üstünə qoydu, Mərdan gözdən itənə qədər nəzərini ondan ayırmadı.

Mərdanın hırslandıyını görüb Bahar da ürəkləndi. O da əlinə ağac alıb qapıya qaçdı. Sanki qardaşına qoşulub düşmən üstünə getməyə, intiqam almağa tələsirdi. Mərdan qoymadı.

- Qayıt, - dedi, - yıxıl yat, bu saat gəlirəm!

Sona Mərdanı qapıya qədər yola saldı. Özünü saxlaya bilməyib müntəzir bir səslə dedi:

- Uşaqdır, de ki, anlamayıb. Paltarını qaytarsınlar.

Mərdan qapını çırpıb çıxdı. Həyəət divarının dalında, doqquzda bir kölgə kimi göründü, getdikcə kiçildi və gözdən itdi.

Qaranlıq qovuşmuşdu. Kəndin həyətlərində mal yemləyən, inək sağan, buzovu anasından ayıra bilməyən kim, taqqataq darvazanı bərkidən, eyvanda süfrə salıb şama əyləşən kim, biçinçilərə ayran gətirən, namaz qılan, sabah obaşdan işə çıxmaq üçün xurcun hazırlayan kim. Qısa və şirin yuxulu sərin yaz gecəsi hamı üçün əziz və xoş idi. Biçinçilər oraqlarını yağlayıb itiləyir, çobanlar heyvana verməyə duz alırdılar. Nökərlər tövlədə, həyətdə-bacada çalışır, əlləşir, işlərini axşam vaxtı qurtarıb dincəlmək imkanı əldə etmək istəyirdilər.

Hacı İbrahimxəlilin evi kəndin ayağında, göl başında idi. Onun uca hasarlı iri, çərgül həyəti ikimərtəbəli, kirəmidli qırmızı kərpicdən tikilmə böyük, göy eyvanlı evi var idi.

Həyətin kənar tərəfində hasara söykənmiş xırda damlarda anbar, samanlıq, mətbəx yerləşirdi. Nökər, qulluqçu və mal-qara üçün bir «içəri» yaxud «dal» həyəti də var idi. Ona görə «içəri» həyəət deyir-

dilər ki, bura qonaq-qara buraxılmırdı. Bəzi təsərrüfat işləri də burada görülürdü.

Mərdan küçədən həyəətə boylandı.

- Ay Hacı əmi, Hacı əmi!

Cavab gəlmədi.

Hacının evindən çıxan bir qadın Mərdana dedi:

- Hacı o üzdədir, ay bala, taya basdırır.

Mərdan itdən qorunmaq üçün əlinə çubuq aldı. Darvaza tərəfdən keçib içəri həyəətə getdi. Burada inək-buzov mələşirdi. Qadınlar badyalar dolusu südü təndir başına aparırdılar. İtlər yal içirdi, Hacı əlində qəlyan, səkidə dayanıb işləyən nöqərlərə tamaşa eləyir, ömrlər verirdi.

Mərdan qəzəb və həyəcanını gizlədərək mülayim bir səsle salam verdi:

- Axşamınız xeyir!

Hacı ona tərəf gələn qaraltımı bayaqdan seçirdi, lakin tanıya bilmirdi, əhəmiyyət də vermirdi. Səsindən Mərdanı tanıdı və bunu çoxdan gözləyirmiş kimi tez qəlyanı ağızından çəkdi:

- A biqeyrət oğlu, küçüyünüzü niyə yığıdırmırsız qapı-bacadan?

Mərdan yol boyu özünü məcbur edib hirsini boğmağa çalışırdı.

Onu da qət etmişdi ki, «Hacıya güzəşt getmək yoxdur!» Mərdan söyüşləri elə bil eşitmədi, yəni də sakit danışdı:

- Hacı əmi, zəhmət çəkin, bizim uşağın paltarını verdirin, bir qələtdir...

Hacı onun sözünü ağızında qoyub bir az da bərkdən dedi:

- Niyə çəkilib küçüyünü qılçana bağlamırsan? Səndən soruşuram...

Hacının son sualı həmişə ağağa alışıq, qarşısındakının itaətindən zövq alan qoluzorlunun amirənə bir sualı idi. Ona görə də dedi, bir an sükut edib cavab istədi:

- Səndən soruşuram!

Mərdan qəzəbini boğdu, vəziyyətini dəyişmədi:

- Hacı əmi, ayıbdır sizin üçün!

Hacı cırıltılı səsle həyəti başına aldı:

- Lüt oğlu lütün qanı bahasına danışmağına bir bax!

Mərdanın səbri tükənmişdi:

- Hacı əmi, sizə nə layiq, ağsaqqalsınız!

- Kiri, donuz oğlu!

- Hacı əmi, böyüksünüz!

- Mənə moizə oxumağına bir bax! Sabah atanı yan...

- Hacı əmi, möminsiniz axı! Atamın adını niyə çəkirsiniz? Niyə qoymursunuz o, qəbirdə rahat yatsın?!

- İtil gözümün qabağından!

- Hacı əmi, axı Məkkəyə getmisiniz!..

- Məkkə adı çəkmək sənə kimi itlərə yaraşmaz!

Mərdan bir an susdu, dinmədi. Görən deyərdi bu qorxur, ya sözü qurtarıb, ya başqa bir tədbir axtarır. Amma belə deyildi. Bir az duruxduqdan sonra Mərdan səbrinin tükəndiyindən, ürəyində çoxdan kök salmış olan təhlükəli işi icraya hazır olduğunu xəbər verən güclü, naghəni bir səsle dedi:

- Hacı əmi, yazıqsınız!

Hacı bunu eşidəndə qulağına inanmadı, çubuğunu qurşağına sancdı, heyrətindən əllərini dizlərinə qoyub qabağa sarı əyildi:

- Necə?!

Mərdan ayağını tirin üstünə qoyub səkiyə hoppandı. Hacının yaxasından tutub yastıq kimi yerə atdı. Qaranquş kimi üstünə qondu, baş-qulağını yumruqla qızırdırdı.

- Belə, bax, belə, belə!

Mərdan hirsindən boğulurdu. Aləm onun gözünə bir yanar tən-dir kimi görünürdü. O, özünü bu odun içində sanırdı. Ömrünü, gününü, ailəsini, səadət və ümidini yandıran bu alovun içində yalnız bir

şeyi qorumaq, yalnız bir şeyi xilas etmək üçün çalışırdı: şərəfini, izzəti-nəfsini, hüququnu.

Mərdan Hacıni təpik altına salıb yumşaltdıqca intiqam hissə ilə dolu qəlbi də yumşalırdı. Hacınin kətək tutan, lakin kətək görməyən cəmdəyinə vurduğu zərbələrlə sanki canındakı ağrıları töküüb rahat olurdu.

Hacı İbrahimxəlilin nəritisinə çıxan qadınlar qışqırır Mərdanı söyüdürlər. Nökərlər yüyürüb Hacıni Mərdanın əlindən almaq istədilər. Mərdan acıqlandı:

- Kənar durun! Yaxın gəlməyin!

Əslinə baxsan, nökərlərin araçılıq eləməyi zahir üçün idi. Hacınin yediyi kətək onların da ürəyini sərinlədirdi, həm də qəribə gəlirdi. Onlar da Hacıdan yanıqlı idilər. Elə bir dünya olsa idi ki, camaatın haqq-hesabına baxalar, hamının qisasını bir-birindən alalar, onda nökərlər Hacınin tükünü «beləcə» didərdilər. Deyəsən, Mərdan məhz belə bir dünyadan gələn, ədalətdən xəbər verən adam idi. Onlar belə bir dünyanın olacağını bilmirdilər. Ona görə də Hacınin sitəmlərinə, təhqirlərinə birtəhər dözüb baş gırləyir, fürsət axtarırdılar. Mərdanın Hacıni bu kökə salması nökərlərə qəribə və həm də çox xoş gəlirdi. «Hacıni da bu kökə salmaq olarmış!» Onlar xəlvəti bir-birinə deyirdilər: «Mərdan motal basır!», «Yox, palçıq ayaqlayır!..» «Xəmir yoğurur!»

Onların çoxu buna oxşar hadisələr görmüş, ya eşitmişdi. Kəndlilərin Zülqədərovlara, Şahyarbəylərə necə divan tutduğunu bilirdilər. Lakin onların çoxu öz gözləri qabağında itaətində olduqları ağanın bu kökə düşdüyünü görməmişdilər və gözləmədilər də. Onlar Hacınin hıqqıltı, nıqqıltı ilə dediyi söyüşlərini eşitdikcə, peyin içində eşələnib araqqın axtardığını gördükcə, altdan-altdan gülür, bir-birinə göz vururdular.

Mövlam kişi sevincindən özünü saxlaya bilməyib evinə gəlirdi.

Üzünü arvadına tutub muştuluq verən kimi danışırdı:

- Mən dünyada çox tamaşalar görmüşəm, özümə görə az-çox ləzzət çəkmişəm. Vallah, bugünkü ləzzəti ömrümdə görməmişəm. Sonanın oğlu, əlinə döndüyüm Mərdan Hacı İbrahimxəlilə bir aş bişirdi ki, qiyamətədək dadı damağından getməz. Nə yeməsən, turşulu sıyıq! Ay çəkdi ha! Çəkdi ha!.. Hayıf ki, hayıf ki, gəlib baxmadın. Görəydin hər yumruğu ürəkədən neçə tikan çıxardı! Allah o igidə zaval verməsin, ay arvad, sağlıq olsa, gərək bir şey bişirəsən, Mərdanın xəcalətindən çıxam...

Mərdan yorğun idi. Ayağı ilə Hacıni təpikləyir, əli ilə tərini silir, tövşüyüdü. Nökərlərdən biri onun yanından külək kimi tünd ötdü və pıçıldadı:

- Durma, ələ keçərsən!

Mərdan bir Hacıya, bir nökərə baxdı. Hacınin yaxasından qopartdığı gümüş saat sapoşqanı ovcunda oynatdı, cibinə qoydu:

- Uşağın paltarını gətirəndə, saati apararsan!

Bunu deyib həyətdən çıxdı.

Hacınin isə eşitmək taqəti qalmamışdı. Gah qılçasını, gah başını tutub sızıldayırdı, aşağıdan-yuxarı, yaralı tülkü ovçuya göz yetirən kimi baxırdı. Qurşağı yerdən sürünür, məndulə arxalığının parçalanmış yaxası sallanırdı. O, ufuldaya-ufuldaya, söyə-söyə qalxdı, üzünü nökərlərə tutdu:

- Siz də mat-mat baxırsınız, çörək tutsun gözünüzü!

Dinən olmadı, kim idisə deməyə bir söz tapdı:

- Biz nə bilək! - dedi. - Ay Hacı ağa, ələ bildik ki, aranızda haqq-hesabınız var.

Hacı ufuldadı, əyri baxdı:

- Belə də haqq-hesab olar?

- Mən bilmədim, yoxsa onun cavabını verməyə nə var?

Hacı çöməlib başını ovcuna aldı. Deyəsən, başını qarpız kimi

sıxırdı. Sıxırdı ki, oradan bir çarə, bir tədbir tapıb çıxarsın.

Hacının səyi hədəv getmədi. Bir şey yadına düşmüş kimi ikiəlli dizinə döydü, yerə oturdu:

- Vay mənim yadıma şiş batsın! Deyinən, ay külbaş, Ağarəşidin gümüş xancarını sandıqdan çıxartsana! Çıxartxsana, it oğlunun qarnına soxsana!

Nökər onun qolundan tutub qaldırdı:

- Hacı ağa, yaxşı olub çıxartmamısınız, əldən gedərdi, hayıfdir!

Evə qayıdanda Mərdanın acığı bir az soyumuşdu. İşin axırını fikirləşirdi: «Yəqin Hacı şikayətə gedəcək, iş böyüdülcək, rəng alacaq, protokol bağlanacaq... Burada həbs məsələsi var. Əbülfət uşağı - Hacının qardaşı oğlanları bu hayıfı yerdə qoymazlar. Divandərə əllərindədir. Adamı küçənin ortasında, günün günorta çağı vurub yıxa bilərlər. Kim kimədir!»

Anası isə Mərdanı sevincək qarşıladı:

- Əziz qonağımız gəlib, səhərdən haradasan?

Mərdan içəri girib «xoşgəldin» eləmək üçün yuxarı başa baxdı. Bir adam görmədikdə üzünü çevirib soruşmaq istəyirdi ki, «hamı?» Qapıya tərəf yönələndə Surenə gördü:

- Suren!

- Mərdan!

İki yoldaş bir-birinə elə sarıldılar, elə suvaşdılar ki, görün deyərdi bunlar uzun illərin həsrəti imişlər və qiyamətədək aralanmayacaqlar.

Sona bu mənzərəyə dərin bir həsrət, odlu bir həyəcanla baxırdı. Baxırdı, gözlərindən ixtiyarsız axan isti damcılarını hiss edirdi. Bu göz yaşları nədir, bunlar nə üçündür!

Oxucum, olmuşdurmu, olmuşdurmu ki, candan əziz, ömür-gün dostunu, uşaqıq, gənclik yoldaşını, sevinc, kədər yoldaşını, qəlb sirdaşını arzulamısan, axtarmısan? Axtarmısan, lakin sizi ayıran zaman,

məkan, məsafə və hər hansı bir maneə görüşə həsrət qoymuşdur.

Belə bir vəziyyətdə, gözlənmədən, birdən-birə ürək sirdaşın ilə qarşılaşırsan. Burada adamın bütün qanı qəlbinə axır, ürək döyünür, gözlər böyüyür, sifət işıqlanır, güman edirsən ki, bütün arzuların qol açıb səni qucaqladı.

Mərdan da belə idi, Suren də belə idi. Düşmənlər alçaq fitnə ilə qardaşı qardaşdan, dostu dostdan, qonşunu qonşudan eləmək istəyirdilər.

Belə bir axşamda iki gənc rəncbərin, iki sirdaşın bir-birinə qovuşması Sonaya da, Mərdana da, Surenə də şirin yuxu kimi gəlirdi. Qucaqlaşanların əlləri bir-birinin kürəyində elə bərk kilidlənmişdi ki, deyardın bir də açılmayacaq!..

Mərdan qollarını açıb Surenin üzünə baxdı, sanki illər ayrılığından sonra dostunun necə dəyişdiyini yoxlamaq istəyirdi. Nə hiss etdisə, bir də qucaqladı, səsinə ayrı bir sevinc duyuldu.

- Ay Suren, zamanə bizi nə ayırı saldı! Bəs kefin-halın? Səndən nə acəb, Asmiq xala necədir? Otur görək.

Mərdan bu qarışıq günlərdə, bu şər vaxtında gözlənməyən qonağın nə üçün gecə gəldiyini soruşmamışdan bilirdi. Dağ kəndlərində talan və qırğın salan hökumət adamları əlsiz-ayaqsız camaatı da tərək eləyirdilər. «Yəqin ki, Suren baş götürüb qaçıb. Bəs o, nə üçün və nə cəsarətlə müsəlman kəndinə gəlmişdir?»

Bunu soruşmaq istəyirdi, lakin söhbəti arxayın vaxta qoymağı, hələlik təcili tədbir görməyi məsləhət bildi. Qapıya çıxıb ətrafa, küçəyə-bacaya baxdı, qonşu həyətdə boylandı, sükutu dinlədi, həyəv qapısını örtüb qayıtdı.

- Bilirəm, Suren, - dedi, - mənim evimə kefə-damağa, deyib-gülməyə gəlməmişən, qardaş. Allah bəisin evini yıxsın! Bizi bir-birimizdən elədilər. Deyib-gülməyə yamanca həsrət qoydular. Bilirəm, qaçıb bura pənah gətirmisən, yaxşı iş görmüsən, ağıllı iş görmüsən,

Sona söhbətə qarışdı:

- Heç kəs, heç kəs bilməyib, Suren sakitcə gəldi. Bəs bu nə səfərdir, ay oğul, niyə məndən gizlədirsən?

Mərdan dedi:

- Bu saat, ay ana, bizi axtarırlar, kənddən çıxmalıyıq.

Sona bu ağır xəbərdən özünü itirdi. Rəngi qaçdı, yavaş, ehtiyatlı bir səsle dedi:

- Bəlkə bu yaxın yerlərdə daldalanasınız?

- Yox, ana, buralarda bizə gün işığını haram eləyirlər. Şəhər böyük yerdir... kim tanıyacaq, fəhlə baba...

- Bütün kənd sizi qoruyar, nə olub ki!

- Baxma, kəndin də gücü çatmaz, hər evi, hər kol dibini axtarırlar, iş qorxuludur!

- Bir yerini-yurdunu bilməyimmi?

- Sağlıq olsun, yazarıq, darıxmayın, ana!

Mərdan qardaşına, cunası parça-parça olmuş bir mitil altında büzüşərək yatan Bahara tərəf baxdı, anasına tapşırıdı:

- Bahardan muğayat ol, fürsət tapsam, tez qayıdacağam!

Baharın adı gələndə Sonanın dərdi artdı və ürəkdən bir ah çəkdi:

- Tifil uşaq, ataya həsrət, qardaşdan da ayrılır!

- Ana, bir o deyil, minlərlə qardaşı, bacını, ana-balanı didərgin sahlılar. İş başında cəlladlar, quldurlar oturub. Özün ki, bilirsən!

- Görüm heç sağ oturmasınlar!

Dostlar qarıdan çıxanda Bahar şirin yuxuda idi. Anası gözlərinin yaşını silir, ağlamağını qonaqdan gizləmək üçün üzünü yana çevirib deyirdi:

- Uzaq getməyin, yaddan çıxarmayın, ay Mərdan, bilmirəm Bahara nə deyəcəyəm.

Mərdanın da qəlbi kövrəldi:

- Əlac nədir, ay ana, ovut, birtəhər ovut, sağlıq olsun görüşərik.

Mərdan və Suren, hər ikisi, qayğısız, dünyadan xəbərsiz yatan yorğun uşağın alnından öpüb evdən çıxdı.

- Salamət qal, ana!

- Salamət qalın, xala!

- Uğur olsun, balalarım!

- Can sənin, can Bahar əmanəti, ana!

- Hələ ki, sağam, xatircəm ol! Tez xəbər yollayın!

- Nigaran olma! Şaraqqaşaraq qapı döyüləndə Mərdan ilə Suren divarın o üzündə, Kürdoğlunun bağında idilər. İkinci kərə qapı bərk çalxalananda onlar arpa zəmisini ilə yeyinləyib kənddən uzaqlaşmışdılar. Lakin həm Mərdanın, həm Surenin ürəyi arxada, evdə qalmışdı. Onlar nigaran gedirdilər. Bəlkə də onlar qapı döyülməsini eşitsəydilər, qayıdar, gələnlərə cavab verərdilər.

Sona oğlunu yola salanda qapını örtüb möhkəm bərkitmişdi. Qüssə onu boğmuşdu. Su gətirmək bəhanəsilə arxın başında, əlində kuzə oturub ağlayırdı. Qapı döyüləndə tez evə yüyürdü. Lampanın işığını azaltdı, pəncərənin pərdəsini saldı. Həyəətə çıxdı:

- Kimsən?

Sanki onun səsinə qapını daha da bərk döydülər. Daşlamı, təpikləmi, tufəng küpü iləmi, bəlli deyildi. Ancaq bərk bir şeylə qapını elə çırpırdılar ki, az qalırdı divar sökülüb-tökülsün, çərçivə çıxsın.

Sona ehtiyatla qarıya tərəf getdi.

- Kimsən, qapı döyən?

- Ev yiyəsi hanı?

Bu səs Sonaya tanış gəldisə də, müəyyən edə bilmədi. Baş barmağının ucunda yavaş yeridi, qapının arasından baxdı, bir şey görmədi. Qapını açdı, gödək və qılıpapaq bir kişi dayanmışdı. Kişi əllərini xəncərinin qaşına qoymuşdu. Qapı açılan kimi soruşdu:

- Ev yiyəsini bəri çağır!

Sona arvad Hacı İbrahimxəlilin böyük oğlu Ağarəşidi tanıdı:

- Nə buyurursunuz?
- Buyurmağım yoxdur, qulluğunuza ərz eləməyə gəlmişəm!
Sona duruxdu. Ağarəşid bir də soruşdu:

- Bu evin kişisi var, ya yox?

Sona təkrar elədi:

- Nə buyurursunuz?
- Buyurmağım odur ki, kişi qabağına arvad çıxmaz!
Söz Sonanı tutdu. Özünü saxlaya bilməyib dedi:

- Arvad qabağında artıq-əskik danışmaq da kişiyə yaraşmaz, sözün var, söz danış!

Ağarəşid bir az ucadan dedi:

- Hanı, hanı o igid oğlun, bir qapıya çıxsın, danışaq!

- Evdə yoxdur!

- Necə yoxdur, ay arvad, bəri çağır!

- Yoxdur evdə, deyirəm yoxdur!

Ağarəşid quduz bir baxışla Sonanı başdan-ayağa süzdü:

- Bəlkə tumanının arasına girib, bir silkin görək!

Sona yerdən bir daş alıb elə hirsələ Ağarəşidin üstünə atdı ki, dəysə, sür-sümüyünü sındıracaqdı.

- İtin qoduğu, məndən nə istəyirsən, bəs deyilmi?

Ağarəşid kənara hoppantıb özünü daşdan güclə qorudu: «Nə kafir arvaddı bu», - deyər qorxu, vahimə ilə dalı-dalı çəkildi.

Sona qapını bərk çırpıb qayıtdı.

Ağarəşid qapıda barmağını silkələyir, Mərdanın evdə olmadığını yəqin edib daha da havalı danışır, meydan oxuyurdu:

- Gizlən, ayaqyalın oğlu ayaqyalın, gizlən! Əlbət bir kənd içinə çıxacaqsan! Ya gərək sən dünya işığına həsrət qalasan, ya gərək mən papaq əvəzinə başıma ləçək bağlayam... Gizlən!

Bu sözləri deyib, yastı, qıllı papağını göyə qaldırdı, bayraq kimi

silkələdi. Dönüb gedəndə də Sonanın evinə tərəf baxıb, bütün hirsini, kin və ədavəti ilə təkrar etdi:

- Gizlən... gizlən! Heç eybi yoxdur!..

Ağarəşid ötüb gedəndə çəpərin dibindən, söyüd ağacları altından iki nəfər hoppanıb yola çıxdı. Onlar tez də gözəndən itdilər.

Söz yox ki, Ağarəşid hampalığına, belinin xəncərinə, qolunun qüvvətinə, sözünün kəsərinə arxalansa da, təkə-təklidə Mərdanın üstünə gələ bilməzdi. Atasının döyülməsi xəbəri bir dəqiqədə bütün kəndə yayılanda, Mərdanın küçələri basa-basa gəlib Hacı kişini, kəndin ağsaqqalını, necə deyərlər, «tac-sərinə» tamam bihərmət elədiyini eşidəndə Ağarəşidin canına lərzə düşmüş, özünü yığırdırması. Bütün ətraf kəndlərdə rəncərin, kəndlinin «cızığından çıxması» lap aydın surətdə Ağarəşidə göründü. Mərdan isə gələcək təhlükəli bir düşmən kimi onun gözündə böyüyür, ürəyinə vahimə salırdı. Ancaq o bunu bürüzə verməməyə çalışırdı. Həyətdə, döyülən atasının başına yığışanların yanında atılıb-düşür, igidlik göstərir, hop-hop gəlirdi.

Hacı «bu saat» yüzbaşının dalınca adam göndərmək istəyirdi. Qarıncə xanım birbaşa pristavı çağırmaq üçün atlı çapdırmağı tələb edirdi. Kimi axunddan şikayətlənir, ərizə yazılmasını məsləhət görürdü. Kimi Mərdanın «öyrədildiyini» iddia edirdi. Hacı qardaşı oğlu Bala Əbülfət irəli yeridi:

- Ay canım, ərizəni adamdan yazarlar, o nə itdir əlindən ərizə yazıla? Rəncərdən də ərizə yazılarmı? Onun vayına oturmaq mənəciyəzin boynuna! Bizə şikayətçilik yaraşmaz. Bizimki igidlikdir: rast gəldimi, vur öldür, dağıt! Qoy səndən şikayətə getsinlər. Kişi arvad-dan şikayət eləməz, arvad kişidən şikayət eləyər. Mənim əllərimi pişik yeməyib ki? Şikayətim budur ey, var olsun yaman günün yarağı - qaşlı xəncər. Bu saat o lüt oğlunun baş-gözündə qırmızı xətlə bir ərizə yazım ki, qiyamətəcən şəhərbəşəhər oxunsun!

Bala Əbülfət bunu deyib qapıya yönəlmək istəyəndə sanki Ağarəşid yuxudan ayıldı:

- Əmioğlu,- dedi,- sən dayan, özüm öhdəsindən gələyəm.

Əmisi oğlanlarının da ona qoşulduğunu görüb cürətləndi, düşmən üstünə üçlükdə gəldilər. Öz aralarında tədbir tökmüşdülər. Ağarəşid qabaqca hərifi çağıracaqdı. Hərifi onu tək görüb çıxanda o birilər quzğun kimi töküləcəkdilər üstünə.

Ağarəşid məhz yanınca gətirdiyi əmisi oğlanlarına arxalanaraq Sona ilə ucadan danışdı hədə-qorxu gəlir, meydan oxuyurdu.

Səhər açılmamış yüzbaş Yassar Lətif Mərdangilin qapısını kəsdi. Sonra arvadın üstünə qışqırdı ki, «ya Mərdanı ver, ya dürtür yerin de!»

Sona and-aman elədi.

- Ay Lətif qardaş, özüm də bilmirəm. Axşam evdən çıxdığıdır. Əhvalatı da özgədən eşitmişəm.

Yassar Lətif qaşqabağını töküb ədalət-ədəli soruşdu:

- Kimə biçirdi?

- Heydəruşağına!

- Aşağıkücəlilərəmi?

- Bəli, aşağıkücəlilərə!

Yüzbaş atı Heydəruşağının biçənəyinə çapdı, güman edirdi ki, Mərdan biçinə getmiş olar. Biçənəkdə şəhi qurumamış ot içində iki nəfər kərənti çalır. Deyildiyinə görə, Mərdan heç bu gün işə gəlməmişdi.

İkinci fəsil

«PONYATNO! PONYATNO!»

Qarışqa qanad gətirəndə ölümlü yaxınlaşar.

ATALAR SÖZÜ

Bahar Daşlıcada quzu otarırdı. Təpənin böyründə qarı ərimiş, yenicə qurumuş quzeydə bir otluq yer tapmışdı. Sıx bitən körpə, yaşıl məxmər otlar torpağı örtmüşdü. Bahar quzuları mal-heyvan ayağı dəyməmiş bu xam yerə buraxdı.

O, həmişə otluq yer tapanda sevinərdi, çünki quzular, tərs çəpişlər uzağa getmir, başaşağı otlayırdılar. Quzuların xırıltı-xırıltı otlamağı Baharın xoşuna gəlirdi. Aclığın dadını bildiyi üçün quzunu doyurmamış evə qaytarmaq istəməzdi.

Quzular ota daraşib bir yerə komalaşanda Bahar arxayın oldu ki, heyvan buradan özünü doyurmamış çəkilməyəcək, heç yerə getməyəcək. Bir də gün əyləndə dərəyə tökmək, suvarmaq lazım olacaq. Bahar indi özünü dinc, sərbəst hiss etdi, oynamaq istədi. Əl edib aşağıdakı quzuçuları hayladı. Qonşuları Mürsəl də dərədə otarırdı. Baharın səsinə eşidib quzuları yuxarı diklədi.

Bahar onun özünü çağırırdı. Oynamağa çağırırdı. Hay vurdu.

- Özün gəl, ay Mürsəl, özün!

Mürsəl quzuların dalınca yüyürüb ağzını qaytarırdı. Ayaq səslərindən Baharın dediklərini yaxşı eşitmədi. Dayanıb əlini alınına qoydu, ona sarı baxdı. Bahar əli ilə işarə verirdi.

- Ayə, özün gəl, quzuları gətirmə, ey, gətirmə!

Mürsəl cavab verdi:

- Başına buraxa bilmərəm axı!

- Buradan baxarsan, görükür!
- Uzaqdır, sonra bir şey olar.
- Nə olacaq günün günortasında.
- Mürsəl razı olmadı:
- Oynamıram!
- Bahar qışqırdı:
- Yaxşı, sür gəlsin!

Mürsəl də quzularını Baharınkılara qatdı. Onunkular lap ac idi. Bayaقدan dərədə, su kənarında, daşlar arasından tək-tək ot yarpağı tapan quzular indi lap yaşıllığa düşmüş, xırpaxırp salmışdılar. Çoxu tez-tez otlaya-otlaya sanki bir məhvər ətrafında hərlənirdi. Öz dövrəsindəki otu elə təmiz yeyirdi ki, deyəsən bu yeri, bir boşluq, tala açmaq üçün oraqla biçiblər.

Mürsəl belə quzularına «təndirqoyan» deyirdi.

Bahar çarığının burnu ilə torpağı eşib hamarladı:

- Qat-qat oynayaq.
- Məndə aşıq azdır.
- Məndə də. Səndə neçədir?
- Ver bir az.

Bahar yumruğunu düydü. Mürsələ tərəf tutdu.

- Təksən, cüt?

Mürsəl onun balaca yumruğunu ovcuna aldı, ovcunda soyuq bir daş duydu, diqqətlə baxdı. Onun balaca, quru barmaqlarında budaqlanan göy damarları və hətta sümükləri də görünürdü. Ancaq təkmi, cütmü daş götürdüyünü bilmək olmurdu. Barmaqlarını ovcuna bərk sıxmışdı. Əli ilə Baharın yumruğuna vurub dedi:

- Tək!

Oyun Baharın idi. O, cibindən çıxartdığı rəngbərəng aşıqlardan bir çəngə yerə tökdü, iki dənəsi alçı durdu.

- Ötür iki aşıq!

Mürsəl əlini cibinə salıb aşıqları çəngələdi, lakin cibindən çıxarmadı. Başını yana əyib cibində aşıqlara baxdı, xırdasını və pisini seçdi, Baharın üstünə atdı.

- Ədə, a çoban, quzunu qaytar hay!.. Qoruğa qoyma hay!

Bahar dik atıldı. Quzular uzaqlaşmışdı. Bir neçəsi təpəciyi aşıb qoruğa yaxınlaşdı.

Mürsəl dedi:

- Mənimkilər təndir qoyur, sən yüyür!

Bahar enişə doğru qaçdı. Mürsəl qoruğunun qorxusundan öz quzularını ayırdı.

Bahar dərəyə yaxın qoruğun mərzindən quzuları haylayıb geriyə apardı.

Qoruqçu kövşəndə olanda oynamaq qorxulu idi. Bahar aşıqlarını gizlədib quzunun dalınca düşdü. Ağacı çiyinə qoyub fit verə-verə yeriyir, hərdən dərəyə daş atır, kol-kosu eşləyir, quş axtarırdı.

Belə yerlərdə qaranquş, qazalaq, göyərçin, bildirçin, kəklik yuvası çox olurdu. Baharın gözü otların arasında bir şeyə sataşdı. Diqqət eləyəndə dayandı. Ot basmış daşlar altında çil-çil bir şey görünürdü. Bu, quş qanadı deyilmi? Bahar əyləndə kəkliyin başını gördü. Kəklik tərpənmirdi. Bahar yavaş yeridi. Papağını tez yuvanın ağzına basdı. Kəklik bərk çırpındı, qanad çaldı. Az qaldı əldən çıxsın. Bahar onun quyruğundan yapışdı. Quş dartınıb uçmaq istəyirdi. Bahar onu sevincək, ikiəlli qucağına basmışdı. Kəkliyin bala çıxardığını zənn edib yuvasına baxanda boz və balaca yumurtalar gördü. İsti, göyçək yumurtaları aşıq kimi ovucuya cibinə doldurdu. Dünyaları fəth etmiş kimi yeyin, sevincək yeridi. Mürsəli arzuladı. O inanmayacaq, inanmayacaq ki, Bahar kəkliyi diri tutmuşdur. Bahar isə daş altında gördüyü yuvaya necə ehtiyatla yanaşdığını danışacaq, yoldaşını daha da heyrətə salacaqdı... Bu hisslə yoldaşını neçə dəfə çağırırsa da cavab gəlmədi. Mürsəl

dərədən o taya aşmış, uzaqlaşmışdı.

Burada dağlar arasında isə kimsə yox idi. Quzular balaca sahiblərinin şənliyindən xəbərsiz kimi başaşağı otlayı, addım-addım yeriyirdilər.

Bahar quzularını ağzı yuxarı diklədi, özü də xeyli dikləndi, sonra dönüb üfünqə baxdı. Ayaz göy məxmər pərdəsini dağların üstünə salmışdı. Tək-tək uçan, ağır ləngərlə qayalar üstündə dövrə vuran qartallar hərdən ildırım kimi yerə şığıyırdı, o saat tülkü, dovşan səsi eşidilirdi. Bahar da indi bir ovçu idi. Onun ovu gözəl, qaragöz kəklik idi.

Bu axşam Baharın sevinci hədsiz idi. Özünü itirmişdi. Danışmağa adam axtarırdı.

Kölgəsinə baxıb vaxta çox qaldığını gördü. Kölgələr yenidən sallanır, gün yenidən əyilirdi. Bahar quzuların dalınca gedir, kəkliyin balaca, yumşaq, yaraşlıq başını tumarlayıb badam kimi iri, qəşəng, sanki sürməli gözlərinə baxır, xəyal eləyirdi:

«Anam məni öpəcək. Deyəcəyəm kəkliyimə qəfəs al, bala çıxart-sın, çöldən sünbül gətirim, yemləyim, böyüdüm, qağam biçindən qayıdanda, Suren əmim qonaq gələndə biz də quş kəsək...»

Bahar qucağında quş, əl ağacını qoltuğuna sıxmış, xoşbəxt xəyallar içində yoxuşu sürətlə çıxırdı. Birdən qəlbindən bir pıçıltı qopdu. Sanki ürəyi sinəsindən uçub getdi. Bahar yüngülləşən kimi olub xəyaldan ayıldı, dayandı. Dərəyə sarı uçan, güclü və iti qanadları ilə havanı yarıb gedən kəkliyə həsrətlə baxdı. Qucağının soyuduğunu hiss etdi. Bəlkə birtəhər tutmaq, daşla vurmaq gümanı ilə yüyürdü. Xeyli qaçmışdı. Səs eşitdi. Deyəsən kimi isə çağırırlar. Söyüd ağaclarının altında iki adamın əl elədiyini gördü. Dayandı. Gələnləri gözlədi. Biri Ağarəşidə bənzəyirdi, o birini tanımaq olmurdu. Bahar dizində soyuqluq duydu. Diqqət edəndə dizliyinin bir yandan sapsarı saraldığını, yumurtaların ovxam-ovxam oldu-

ğunu gördü. Çiyindənən çörək dəsmalını açıb təmizlədi, cibini qurutmaq üçün tərsinə çevirdi. Bayaqqı aydın, təzə və xoş xəyalların yerini yenə həmişəki ağır, qaranlıq, həsrətli yetimlik pərdəsi çulğadı.

Gələn Ağarəşid ilə Yassar Lətif idi. Bahar onların harasa ötüb gedəcəklərini güman edirdi. Dumdüz ona sarı gəldiklərini görüb məəttəl qaldı. «Mənnən nə işləri var?»

Çatan kimi Ağarəşid Baharın qolundan tutub sürüdü:

- Sən bizə görəksən!

Bahar qorxdu, qışqırıb ağladı. Yassar yüzbaşı ona toxtaq verirdi:

- Qorxma, bala, söz soruşacağıq, qorxma!

Bahar getmək istəmirdi:

- Soruşun da, burada soruşun, deyim!

- Bura yeri deyil, gəl!

- Quzularım başınadı!

- Gəl, sənə deyirlər, gəl!!!

Yassar Lətif uşağı itələdi. Bahar elə zənn etdi ki, dərəyə, döyməyə aparırlar. Ağlayıb yalvardı:

- A Lətif dayı! Qurban olum, a yüzbaşı! Məni hara aparırsan?

- Qaraçılıq eləmə, gəl!

Bahar qorxusundan bilmədi nə etsin. «Ana, anal» deyib gözünün yaşını tökdü.

Yassar bir qoltuğundan, Ağarəşid də bir qoltuğundan götürüb canavar quzu aparən kimi Baharı aparırdılar. Uşağın ayağı yerdən üzülmüşdü.

Baharın qışqırtı və yalvarışı gövşənə düşmüşdü. Biçinçilər haraya çatmaq üçün səs gələn tərəfə dikləndilər. Yassar çömçə kimi iri və sət ovçunu uşağın ağzına basanda quzeydən qışqırdılar:

- Bağrı çatlar, ay kişi!..

- Sürümək nə üçün, özü gedir ki!..

Birisi bərkdən deyirdi:

- Sənin Allahın yoxdurmu, a namərd, uşağın nə günahı var?

- Acizmi tapmısan, a yüzbaşı!

- Qansız!

Bu səsləri Yassar eşidir, daha da hirsələnirdi. Dişi bağıracağını kəsirdi. «Nə üçün gecə ilə uşağı çağırıb xəlvəti danışdırmadı, onda, belə hay-küy düşməzdi! Kəndlinin ağzını yummaq da asan deyil!»

Yassar, Baharın qollarından bərk-bərk tutub sürüyürdü. Dodağını gəmirə-gəmirə, qızaran gözlərini düzlərə yayındırıb baxırdı. Baxırdı, ürəyində hədə gəlirdi: «Ay it uşağı, yüzbaşını uzaqda görürsünü! Əlbət başım açılar, sizə də bir əl qataram. Baxarsınız Allahım var, ya yoxdur!»

Mürsəl quzularını dərəyə suvarmağa aparmışdı. Baharın qışqırq səsinə eşidib diksindi. Ona elə gəldi ki, Baharı ilan vurub, ya canavara rast gəlib. Çomağını qapıb səs gələn tərəfə yüyürdü. Uca, sıldırım qayalar Baharın səsinə alıb bir az da bərk və bir az da yanıqlı təkrar edir, sanki bütün ələmi - dağları, daşları köməyə çağırırdı. Mürsəl var gücü ilə qaçırdı. Səsin boğulduğunu duyub ağlamışdı. Özünü Baharın yanına saldı.

Mürsəl, Baharı bu vəziyyətdə, qorxulu əllərdə çapalayan görəndə ixtiyarsız ağladı. Yüzbaşının dalınca qaçıb yalvarmaq istədi. Lakin bunun nəticəsiz olacağını düşünüb geri qayıtdı. Tələsik dərəşəyə qaçdı. Birbaşa kəndə yüyürdü. O, Baharın anasına xəbərə getdi.

Baharın ağlamaqdan tutulan sızılı səsi kəsilməkdə idi. Uşaq lap dildən düşmüşdü. Böyümüş gözlərindən axan yaş yaxasını islatmışdı. Uşaq hər ötəndən kömək, hər addımda mərhəmət axtarırdı. Ötənlər isə başlarını aşağı salıb gedir, yaxud Yassara lənət oxuyurdular. Uşağı dəftərxanaya aparırdılar.

Yüzbaşının otağında bir dəstə yad adam var idi. Onların haradansa kəndə yenicə gəldiyini danışrdılar. Çalbaş, gödək, şeşəbiğ, sifətindən zəhər yağan kişi irəli yeridi. Yassar Lətifə acıqlandı.

Baharı dilə tutdu:

- Uşağı niyə incidirsiniz, ağlama, bala, ağlama!

O, Baharın başını tumarladı. Uşaq bir az da kövrəldi. Gözündən damcı-damcı yaş tökdü. Bahara kökə gətirdilər. İki parça qənd verdilər. Bahar əl vurmadı. «Sovqatı» onun ətəyinə qoydular. Bahar ətəyini silkiş şeyləri yerə saldı. Şeşəbiğ, Bahara sarı əyilib onu danışırdı:

- Ağlama, oğlum, səndən söz soruşuruq, sən yaxşı oğlansan, niyə ağlayırsan? Bu saat buraxaram, anayın yanına gedərsən. Al, bu da sənə giləs pulu! Ağlama...

Bahar dirsəyi ilə şeşəbiğ kişinin iki abbası pul təklif eləyən əlini rədd etdi. Başını aşağı saldı. Şeşəbiğ soruşdu:

- Kimin nökrəsin?

Bahar dinmədi.

Şeşəbiğ başını qaldıraraq Yassardan uşağın adını öyrəndi və yenə mehribanlıqla soruşdu:

- Oğlum, Bahar, de görüm, ağa kimdir?

Bahar gözünü silə-silə cavab verdi:

- İlyas bəy!

- İlyas bəy? Ay sağ ol! Yaxşı, bəy səni çox işlətmir ki?

- ...

- İncitmir ki səni?

- ...Yox!

Şeşəbiğ geri dönüb yasavula nə isə dedi, yasavul çıxdı. Şeşəbiğ davam etdi.

- Bəyin quzusuna gedirsən, hə?

- Hə...

- Otarırsan, yaxşı, bəs bəy sənə paltar niyə vermir?

- Verir!

- Verir, hə, deməli, sən özün təzə paltarı geymirsən ki, təzə qalsın,

eləmi?

- ...

Şeşəbiğ sualının mətləbdən kənar düşdüyünü fikirləşib geri döndü, sözünü dəyişdi:

- Bəs atan kimdir?

- Ölüb!

İlyas bəy içəri girəndə Şeşəbiğ belini düzəltdi. Bahara işarə edib geri çəkildi. İlyas bəy onun yerinə keçdi. Sifətinə süni bir mehribanlıq verib uşağı dindirdi:

- Bıy, mənim quzuçum burda nə gəzir? Bəs quzuları kimə tapşırımsan, ay qırışmal?

Bahar dinmədi. Sonra kəsmə-kəsmə, güclə deyə bildi:

- Məni bunlar gətirib.

Bəy adamlara baxdı.

- Deyəsən bu ağlayıbdır? - Şeşəbiğə baxıb dedi. - Bəy, aram dəyər ha, mənim quzuçumu kim ağladıb? Belə üzüyola uşağın qəlbinə dəymək olmaz, bəy. Sizdən inciyərəm ha!

İlyas bəy, adətindən kənar olan bir vəziyyət aldı, şalvarının dizlərindən tutub yuxarı çəkdi, Baharın qabağında çöməldi, əlini onun başına, dağınıq, qara qıvrım saçına çəkib dedi:

- Qoçaqdır, çox qoçaqdır mənim quzuçum. - Əlini Baharın kürəyinə qoydu.

- Yaxşı, bəs pulları nəyə xərclədin?

Bahar dinmədi.

İlyas bəy bir də soruşdu:

- Bəs Mərdan verən pulu nəyə xərclədin?

- Pul yoxdur!

- Bəs Mərdan vermədi?

- ...

- Bəs sənə beş manat naçay göndərmişəm. Tapşırışam özünə

versin, iki gün bundan qabaq?

Şeşəbiğ dilləndi:

- A bəy, Mərdana lazım olub, yəqin qonağı-zadı gəlib, yoxsa Baharın pulunu xərcləməz. Baharı o çox istəyir.

Dayananlardan biri dedi:

- Şəhərdən Bahara çust almağa gedib, eləmi, Bahar?

İlyas bəy təkrar Baharın başını tumarladı:

- Hə? Qonağımız var idi?

- ...

- Nə bişirmişdi anan?

Bahar başını qaldırıb bəyin üzünə baxdı. Sanki baxışı ilə bu danışqların, ömrü boyu görmədiyi, düşünmədiyi bu əzizləmənin mənasını bilmək istəyirdi. Şeşəbiğ kişinin sifətində isə çoxdan bələd olduğu bəylikdən başqa bir əlamət görmədiyi üçün əvvəlki vəziyyətində durdu:

- Anan nə bişirmişdi?

- Heç nə!

- Bəs nə yedi qonaq?

- Yemədi!

- Kim idi qonağınız?

- Suren dayı!

Uşağın bu cavabı bəylərin hamısının məmnuniyyətinə, şən hərəkətinə səbəb oldu. Otaqda xoş bir tərpəniş duyuldu. Çətin bir duyğun açılmış kimi adamların tutqun sifəti açıldı. Bunu Bahar da hiss edib ətrafına baxdı. Hamıdan çox sevinən İlyas bəy gözü ilə Şeşəbiğa işarə vurdu. Uşaqdan aldığı cavabın özünün böyük məmurluq məharəti və xəfiyyə hünəri kimi qələmə verib qəddini düzəltdi, bir papiros yandıraraq davam etdi:

- Hə, Suren dayı, Suren dayı, hə! Tanıyıram, o mənim dostumdur ki, bizə də gəlmişdi. Suren!

İlyas bəy sözünü xüsusi bir əda ilə dedi; çünki burada onun sevinci ilə nifrəti qarşılaşmışdı. O, Bahardan istədiyini ala bildiyinə nə qədər sevinirdisə, «Suren» adını eşitdiyinə o qədər hirsələnirdi. Məqsədinə nail olduğu üçün qəzəbini boğdu, ah çəkdi. Nəfəsini dərdi. Şeşəbiğin üzünə mənalı baxdı.

Şeşəbiğ tədbirli adam idi. İlyas bəy him elədi ki, «Soruş, hə-ə, çox şey var, soruş, fürsətdir!» İlyas təkrar uşağa müraciət etdi:

- Bəs Suren dayının yoldaşları kim idi?

- Bilmirəm!

- Bəs nə təhər adam idilər, şəhərli idilər, yoxsa bizim kənddən?

- Kim?

- Suren dayının yoldaşları!

- Görmədim.

- Hə... Bəs Suren dayı sənə nə bağışladı?

- Heç nə.

- Hara getdilər?

- Biçinə.

İlyas bəy dayananlara baxdı. Heç kəs dinmədi. Otağı dərin, mənalı bir sükut bürüdü. Şeşəbiğ, İlyas bəyə baxa-baxa, razılıq işarəsi olaraq ağarmış başını ahəstəcə tərpətdi. İlyas bəy də ona yanaşaraq, qulağına deyirmiş kimi, yavaşca təkrar etdi:

- Ponyatno, ponyatno!

Mürsəl kövşəndən qaça-qaça Baharın anasına xəbər aparanda Sona ocaq başında idi. Sac qızdırıb fətir salmaq istəyirdi. Baharın başına gələni eşidib özünü itirmişdi: o, bilirdi ki, kiçik bir uşağı söz almağa aparırlar. Onu da bilirdi ki, Bahardan nə soruşsalar, deyəcəkdir. Söz gizlətməyi nə bacarır! Fağır bir kənd uşağıdır, «biclik» bilməz. Yüzbaşının hiyləsini nə başa düşəcək!

Ayaqyalın, başıaçıq dəftərxanaya yüyürdü. Qapıda kəndlilər göz-ləyirdilər. Kənar sütunlarda at bağlanmışdı. Sona düz içəri yeridi.

Yasavul mane oldu:

- Hara soxulursan, ay arvad?
- Yüzbaşı buradadırmı?
- İşi var!
- Söz deyəcəyəm, qoy gedim.
- Olmaz!
- Vacib sözüm var!
- Olmaz dedim!
- Necə yəni olmaz? Bəs bir parça uşağın bağırını çatlatmaq olarmı?

Sona sözünü deyib yasavulun sinəsindən itələdi, içəri yüyürdü. Yasavul qışqırdı:

- Ay ərkansızın qızı, bəri qayıt görüm!

Sona baxmırdı. Dəhlizdəki adamları aralayıb özünü dib otağa salmaq istəyirdi. Yasavullar onu qucaqlayıb qapıya atdılar. Sona gücü gəldikcə qışqırdı və yenə idarəyə yönəldi. Qışqırığa camaat töküldü. Yassar Lətif dib otaqdan tələsik çıxdı, adamlara acıqlandı.

- Ay camaat, dəftərxanada adam var axı! Vacib iş görürük axı, nə qışqırırsınız!

Bu halda Bahar qapının ağzında göründü. Anasının səsinə eşidəndə dayana bilmədi, özünü Sonanın üstünə atdı.

- Ana! Haradasan, ay ana!
- Can bala, bu qansızlar səndən nə istəyirlər?!

Üçüncü fəsil

TƏCİLİ TƏDBİR

Arxalı köpək qurd basar.

ATALAR SÖZÜ

Dairə müstəntiqi şəşəbiğ kişi Baharı danışdırıb qayıdan günün sabahı, səhərin gözü açılar-açılmaz Güney kəndi ath ilə doldu. Bu son günlərdə Güneydə inkişaf edən qəribə hadisələrin sürəti hamını düşündürür, məşğul edirdi: köç yolunun qırağında, balaca bir gölün ətrafında, uzun qovaq, qarağac, söyüd kölgələrində səssizcə yatan, zahirən səs-küydən uzaq görünən kənd, indi dəstə-dəstə atlıların, pristavların, naçalniklərin, müstəntiqlərin ovlağı olmuşdu. Yüzbaşının başı yaman qarışmışdı. Gələnlər bir deyil, iki deyildi. Ömründə ayağı bu yerlərə dəyməyən böyük qulluq sahiblərindən tutmuş Bağbanlardan çağırılmış etibarlı bələdçilərə qədər hər gələnin qabağına çıxmaq, atının cilovunu tutmaq lazım idi. Hampalar, hacılar kömək etsələr də Yassar Lətif özünü itirmişdi. Rəngbərəng, müxtəlif biçimdə, müxtəlif cinsdən olan atlar kişənəyərək kəndi-kövşəni başına alır, küçələri tozanaq edirdi. Faytonlar dar küçələrə yerləşmirdi. Adamlar tez-tez yığışib dağılırdı. Doqqazdan həmişə söyüş, qışqırtı, ağılamaq səsi gəlirdi. Ağsaqqallar, mollalar məsləhətə, məşvərətə gələnlər əlindən macal tapmırdılar. Kənd qoşun-keşlik zamanları andırırdı.

Bəziləri bunu, bu həngaməni, ümumiyyətlə, dünya işlərinin «çəlpəşik» düşməsi ilə, bəziləri Allahın günahkar bəndələrə keçən qəzəbi ilə, çoxları isə bəylərin, böyüklərin qudurğanlığı ilə izah edirdi. Bunların hansının düz olduğunu düşünüb müəyyən etməyə vaxt da yox idi. Bir-birini təqib edən, bir-birindən sərt və naghani

görünən hadisələr ara vermirdi. Bir də görürdün ki, dəyirman üstündə itlər hürüşdü, dəstələri ilk qarşılayan da itlər olurdu.

Kəndə hay düşəndə Yassar yüzbaşı, Hacı İbrahimxəlil, Fazil molla cəld doqqaza çıxıb atların cilovunu tuturdular.

Yassar bu dəfə atların içində nahiyə pristavı Ağa bəyi görəndə yaqın elədi ki, dünənki əhvalatı eşidib Mərdanın işi üçün gəliblər. Yəqin elədi və çox da sevindi. Düşündü ki, Ağa bəy onun, Baharı kövsəndən qulaqlayıb bağırdı-bağırdı gətirməkdə, Mərdanın evini axtarmaqda, kənddən mahala qədr aləmə səs salmaqda göstərdiyi canfəşanlıqı eşitmişdir. Buna görə də pristav onu əzizləyəcək, afərin deyəcəkdir, yanına çağırıb məsləhətləşəcək, idarəsinin sirrini, ürəyinin bütün sözünü ona açacaqdır. Bu ümidlə sevinən Yassar, nökrələrə macal vermədən Ağa bəyin atını tutmağa yüyürdü, yetişən kimi iki əlini bəyə tərəf uzadıb gülümsə və tabe halda dedi:

- Bəy cənabları çox xoş gəliblər!

Ağa bəy ona əl vermədi. Qəzəbli və dəvərə gözləri ilə acıqlı-acıqlı baxıb dedi:

- A binamus oğlu binamus, utanmırsan, mənə əl də verirsen?! Bolşeviklər kəndi dağıdırlar, sən harda küllənırsən, ay arvaddan əskik? Günün günortaçağı Hacı palan kimi şappaşap döyülür, sən daxmada fishafis yatırısan?!

Ağa bəy yumru və yoğun gövdəsini hirsle atdan yerə saldısa da, nəzərini Yassarın sapsarı saralan və sanki bu saat kiçilən sifətindən ayırmadı. Yassar, pristavın gözlərindən od töküldüyünü görüb əsdi, kənara çəkildi, cilov əlindən yerə düşdü.

Atlıların içində Gəncədən çağırılmış Nəşət çovuş deyilən bir osmanlı zabiti ortada fırfır fırlıdayırdı. O, çox zəhmli və zalım adam idi. Qabağına gələnə qamçılıyır, qışqırtısından qulaq tutulurdu. Adamların üstünə elə cumurdu ki, deyərdin kəsməyə baş, içməyə qan axtarır.

Bir neçə nəfər də pristavın öz adamlarından gəlmişdi. Hacı İbrahimxəlil qabağa düşüb gələnləri öz evinə, ikinci qatda əziz qonaqlar və divan adamları üçün saxladığı, fərşlə döşənmiş otaqlara apardı. Atları isə küçədə gəzdirib tərini soyudurdular.

Bahar İlyas bəyin samanlıq damında oturub tamaşa eləyirdi, ağına gəlməyən, beyninə sığmayan qəribə-qəribə işlər görürdü. O görürdü ki, kəndin ağası, camaatın canına əzrail qorxusu salan yüzbaşı, Vəznəli kişinin - Ağa bəyin qabağında tülkü kimi qorxur, tula kimi yellənir. O görürdü ki, qabağında heç kəsin cıqqır çəkməyə cəsəət etmədiyi kişiye itin sözünü deyirlər, başını qaldırıb cavab da vermir, sanki onun kəndlilərə söyən dili kəsilmişdi. Həmişə oynayan çənəsi yerindən çıxmışdı.

Bahar görürdü ki, kürkünü, çuxasını nökrələrə təmizlədən Yassar, Vəznəli kişinin yanında ikiqat bükülür, ayağına yıxılıb öpmək istəyir. Dustaq kimi başasağı, qaşqabaqlı, dinməz-söyləməz yeriyir. Bahar görürdü ki, həmişə kənddə burunlarını dik tutub gözən, heç nəyi, heç kəsi saya salmayan yasovullar, indi gələn məmurların atını yemləyirlər, üstünün tozunu təmizləyirlər.

Bütün bunlar Bahara yuxu kimi gəlirdi. O, necə təəccüb etməsin ki, ayrı vaxt çiyində Xorasan kürkü, əlində kəhrabalı əsa, qurşağında gümüş başlı çubuq, başında Buxara papağı olduğu halda xınalı saqqalına sığal verib darvazasında ağır dayanan, gəlib-gedəni məxluq saymayan, istədiyi adamı döydürən, nökrələrə çımxıran Hacı İbrahimxəlil, osmanlı zabitinin qabağında əl-əl üstə qoyub gəzir, döşənmiş evlərini göstərir, minbir dil tökür:

- Əfəndim həzrətləri buyuracaqlar, qulluğu-şərifinizdə kəmərbəstə hazırıq! Nökrəiniz hacı... Hacı İbrahimxəlil... Bəndəiniz varıq...

Bahar görürdü ki, məmurlar qamçılarını uzunboğaz çəkmələrinə vurub saqqıldadır, küçədə uşaqları qorxudurlar. Məmurların biri çərçiyə yanaşib yüklü eşşəyi dayandırdı.

- Körpə xiyardan neçiyədir, a çərçi? - deyə əlini səbətə saldı. Bir ovuc peyvənd alça çıxarıb birini ağızına qoydu, ovcundakıları göstərüb yoldaşlarını da səslədi:

- Bəri gəlin, əyə, bəri gəlin!

Çərçi şeylərinin talanacağını görüb xəlvətcə eşşəyini bizlədi, aradan çıxmaq istədi. Yumru məmur səbətdən bərk-bərk yapışıb buraxmırdı. Çərçi eşşəyin yerimədiyini görüb mat-mat məmurun üzünə baxdı. Məmur acıqlandı:

- Nə marıtlayırsan oğru pişik kimi?!

- Xan, heç, sizə baxıram!

- Mənim nəyimə baxırsan, əşi?!

Çərçi dedi:

- Xan, mən baxıram, lap məttəl qalırım! Maşallah, eşşəkdən güclü imişsən!

Məmur öz gücünə, qıraqdan baxanların bunu hiss etdiyinə fərhlənib səbətdən daha da bərk yapışdı. Qolunu salıb meyvələri ciblərinə doldurmağa başladı. O biriləri də daraşdılar, çərçi dilləndi:

- Xan, bəs bunun ölçü-biçisi yoxdur?

- Mənim ovcum tərəzidir, düz girvənkə tutur.

- Bəs pulu kimdən çatacaq?

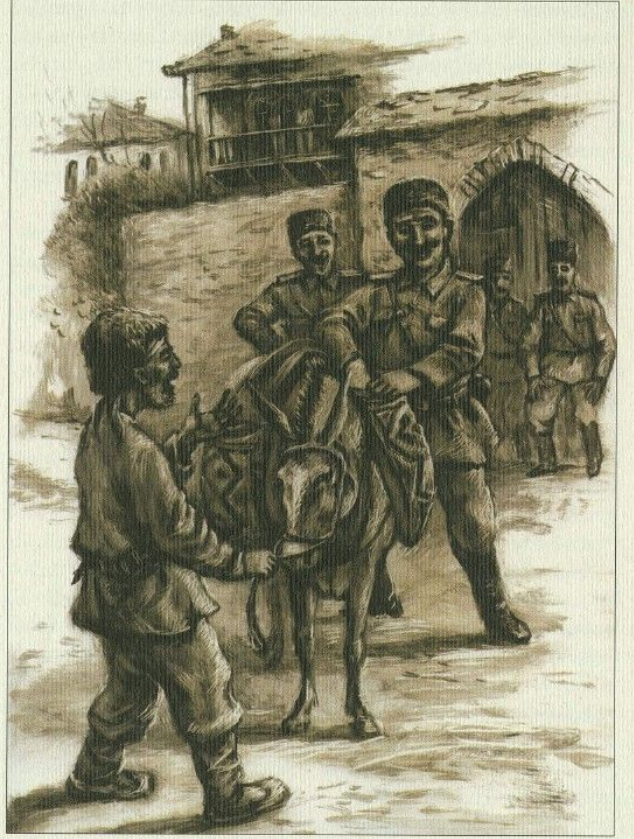
Məmurlar gülüşdülər:

- Həzrət Abbasdan!

Hacının təzə, böyük, bahalı fərşlə döşənmiş, eyvanına sarmaşığı və tənəklər dırmaşmış evində şirin ziyafət idi. Hacı hərdən gələn qonaqları razı salmaq, həm də özünün qüvvəsini, «var-dövlətini» göstərmək üçün əlindən gələni edirdi.

Dal həyətdə mehtərlər axurlara xəlbir-xəlbir arpa tökürdülər. Atlar qızışıb hırnaşır, hoppanıb düşür, cilovlarını qırıb qaçmaq istəyirdilər.

Qonaq həyətinə isə özgə bir aləm vardı. Atların kişnəməsi

eşidilmirdi, eşidilə də bilməzdi, çünki qonaq həyəti dal həyətdən tamam kənar salınmışdı. Hacı qonaq həyəti mahalda məşhur idi: dördbir yanı uca, quşqonmaz möhrə divarlarla örtülmüşdü. Hər kənddə bir cüt uzun, buğum-buğum maral buynuzu sancılmışdı. Buynuzlu künc divarlar sanki fələklə döyüşmək üçün göylərə baş qaldırmışdı.

Hasar boyu uca divar üstündə iti, rəngarəng şüşə qırıqları sancılmışdı.

Bu şüşələr yalnız oğru-ayriddən qorunmaq üçün deyildi. Bunlar həm də gün işığında uzaqdan bərq vurur, qiymətli daş-qaşı xatırladırdı. Hacı özü atla dolaydan ötəndə cilovu çəkib dayanar, həyətinə dönə-dönə baxar, «Çərgül boyunbağı»dan həzz alardı.

Həyətin içi elə qaranlıq idi ki, evlər çətin seçilirdi. Gilas, ərik, şaftalı, alma, armud ağacları, söyüd, nar çiçəkləri, qızılqüllər bir-birinə qarışıb kənardan baxana nəhəng bir gül dəstəsi kimi görünürdü. Böyük çarhovuzda qaz, ördək üzürdü. Evin səqflərində, damında yaşayan göyərçinlərin sayı-hesabı yox idi. Onlar qanad açıb, havada cövlan vurub oynadıqca sanki Hacı qonaya başına qızıl-gümüş nisar edirdilər.

Lakin bu gün quşlarla maraqlanan yox idi. Baş yaman qarışıqdı.

Nökərlər sədri düyüsünü möhürlü kəsələrdən açıb qazana tökürdülər. Qarın-qarın inək yağı gəlirdi. Qucaq dolusu qab gətirilirdi, qat-qat ağ lavaş doğranılırdı. Bir saatdan çox olardı ki, dükənçi Ağaaləsgər qaz boynunu uzadıb müştərilərinə demişdir: «Camaat, dükən Hacıya zanitdir, qıraq adama şey satılmır». Ağaaləsgərin səliqəsilə kəsələrdə çəkilməmiş kişmiş, albuxaranı, şabaladı, əriyi daşıyan kim, araq-çaxır şüşələrini yığmaq üçün səbət gətirməyə gedən kim, zəfəranı bəyənəməyib geri qaytaran, lumu cövhəri üçün qonşu kəndə at çapan kim...

Ləklərdən təptazə şüyüd biçmək üçün dirriçki Rəhimi kövsəndən

tapıb atla apardılar. Yumurta sarısından aşa qazmaq salmaq üçün İsmayıl xanın köhnə aşpazını - məşhur Möhlət arvadı gətirdilər, Hacı qardaşı oğlu, ovçu İsrailin dalınca getdi ki, beş-on dənə turac əl-ayaq eləsin, ev qulluqçuları su daşımaqdan yorulduqlar, lakin hər küyüm su bu dəm-dəsgah yanında bir damcı məqamında idi, həyətdə daşlar düzülür, böyük ocaq qalandı, qazan asıldı, aşpazlar çirməndi, kəfirlər, çömçələr işə düşdü.

Bir saatın içində Hacı evi xeyrat yerinə döndü. Erkək ətini çardaqdan asdılar, şaqqaladılar. Turacdan bir xəbər çıxmamış, haradansa dörd hinduşka ütülüb hazır edildi. Zəfəran iyi soğança, qovurma iyi bir-birinə qarışmışdı. Hər yoldan ötən Hacı darvazasında dayanıb köksünü ötürürdü:

«İlahi, bu nə Süleyman dəsgahıdır!»

Hacı hərdən əlində qəlyan çıxıb evvandan baxırdı. Qurduğu dəsgahın, cah-calalın camaata necə təsir bağışladığını görüb qarnını irəli verir, ucadan öskürürdü.

Mərdana və onun tərəfdarlarına göstərmək istəyirdi ki, «Görün Hacı nə hacidir! Görün Hacı necə adamları var, bir işarə versə, əlli sizin kimisini mal damına qatar!»

O biri tərəfdən də Hacı şəhər qonaqlarına öz qüdrətini bildirmək istəyirdi:

«Görün, - deyirdi, - şəhərdə əyləşən ağalar, görün və arxayın olun ki, kənddə də şəhər dəsgahı ilə ömür sürənlər var. Hərçəndi məni parlamana vəkil salmadınız, eybi yoxdur, sabah parlamanın özü bərkə düşəndə beş şahı pul üçün yenə mənim, bəli, mənim qarımaya gələcək. Eybi yoxdur, örkən nə qədər uzun olsa, hər lənib doğanaqdan keçər, bala!.. Heç eybi yoxdur?»

Hacı xəyalında saxlamışdı ki, evinə gələn pristavdır. Nahiyənin ağasıdır. Hər iş ondan aşır, bir sözü iki deyil. Divan adamları özlərində yox, özgədə çox yemək-içmək, səxavət sevmə olurlar.

«Mən bu gün beş-altı yüz manat xərc eləməklə kasıb düşməyəm. Amma sabah yerində, Bakıda stol paylananda bu kişi bir-cə kəlmə dodaqucu desə ki, «Bəli, Hacı İbrahimxəlil də var!», mənə bəsdir. Beş yüz əvəzinə beş min gələr. Mən özüm məsələm arifəm. Xərcləməyin təhrini bilirəm. Bilirəm hara maya qoyuram və niyə qoyuram! Bu xərc mənə nuşdur. Əvəzi birə-beş çıxar.

Bu fikirlər Hacıni daha da ruhlandırır. O, qonaqların sağınasoluna keçib öz ayaq adamlarına təpinirdi:

- Tez olun, süfrə açın, gətirin, götürün, əl suyu verin!

«Əl suyu» deyən kimi Hacınin nökrü Mehdi əlində uzunboğaz gümüş aftafa, ləyən, qolunda xoruzlu dəsmal ədəb-ərkan ilə içəri girdi. Ortada salınmış kənarəli Girman xalısının üstü ilə yavaş-yavaş yeridi. Düz pristavın qabağında bir dizini бүkdü, ləyənini irəli itələyib «Ya Allah!» dedi. İltıq suyu pristavın ağ, tüklü, kök əlinə tökməyə başladı.

Əl suyu qurtarhaqurtarda məclis boyu naxışlı şal süfrə açıldı. Beş nəfər cəldayaqlı adam, yalan olmasın, azı yarım saat süfrəyə şey daşdı. Süfrə dolduqca qonaqların iştahı və habelə təaccübü artırdı.

Onları heyrətə salan hər şeydən çox Hacınin nahar qab-qasıği-servizləri idi. Qablar böyükü-küçüklü bir fabrikin məhz belə bir süfrə üçün hazırladığı xüsusi möhürlü dəst idi. Qasıqlar, çəngəl-bıçaq hamısı qızıl suyuna çəkilmiş gümüşdən idi. Hamısının sapında, iyar yerində balaca bir möhür var idi. Bu möhür Hacınin kufi xətt ilə çox məharətlə yazılmış imzası idi.

Hacı İbrahimxəlil şöhrətpərəst bir adam idi. İstərdi ki, həmişə, hər yerdə hamı onun döşgahından dəm vursun, var-dövlətindən, səliqəsindən, səxavətindən, süfrəsindən desin. İşini elə qurmuşdu ki, evlər dolusu qonağı olaydı, xəyala gələn hər cür xörək bişiriləydi, özgədən gətirilmək üçün bir çöpə də ehtiyac olmazdı. Hər şey dəst-dəst, artıq-artıq. Elə ondan hesabını apar ki, Hacınin irili-xırdalı on

bir samovarı var idi: ev samovarı, qonaq samovarı, məclis samovarı, ehsan samovarı... Hamısı da cüt-cüt, bir ağ, bir sarı, bir ağ, bir sarı!

Yalnız qarprızı samovar-ev samovarı tay idi. Onu da Qarınca xanın tay eləmişdi: çünki ona cüt şey düşmürdü. Əlacı olsa gözünün də birini çıxarardı, tay gözü ilə keçinərdi.

Bu Süleyman döşgahı ilə belə, pristavın üzü gülmürdü, bulud kimi qara qaşqabağı açılmırdı. O, yuxarı başda yastığa söykənmiş, uzunboğaz çəkməli iri «və» ayaqlarını süfrədən kənara uzatmış, bir əlini sinəsinə qoymuş, damağında papiros dərin fikrə getmişdi. Sanki evin səqfinə qalxan papiros tüstüsü pristavın başından qalxan dumanlar idi. Bu duman içində o çox şey axtarırdı, ancaq bir şey tutmaq çətin idi.

Hacı düşünürdü: «Görəsən, bu niyə belə eləyir, zalım oğlu deyəsən, hop tutub».

Pristav bərk fikrə getmişdi və fikrə getməyə də haqqı var idi.

Hacı ayrı vaxtda belə təntənəli qonaqlıq düzəltməydi, belə ağayana süfrə açsaydı, ehtimal, pristav ya qardaşdan artıq istədiyi kəhər atını Hacıya bağışlar, ya da Hacıni heç olmasa bir neçə kəndə yüzbaşı qoyub qayıdardı.

Amma indi?

İndi heç başa düşmək olmur!

İndi Hacınin bu gətir-götürü pristava qarışqa yerışı, evi də qarışqa yuvası kimi kiçik və vecsiz gəlirdi. O elə pərt idi ki, bütün aləm gözünə qaranlıq zirzəmi görünürdü. Bunun da səbəbi var idi.

Əslinə baxsan, pristav və onun dəstəsi şəhərdən çıxanda heç vaxt Güney kəndi deyib çıxmamışdılar və çıxa da bilməzdilər; çünki belə bir iş üçün nahiyə var idi. Bu kənd bəlkə də heç onların yadında deyildi; çünki yetmiş bir para kəndi olan mahalda Güney kimi balaca bir yerə Ağə bəy kimi böyük bir adam nə mənə verə bilərdi ki, onu yada da salsın.

Pristav vacib bir əmr üçün şəhərdən çıxmışdı, o da bundan ibarət idi:

Ötən ayın axırlarında Gəncə alayının ikinci bölüyündən yeddi əsgər qaçmışdı. Həmin adamların barəsində təcili tədbir görmək üçün nahiyyə-inzibat idarəsinə məxfi tapşırıq verilmişdi. Nahiyyə rəisi Xəlil həmin işə görəmi, başqa bir məqsəd üçünmü, hələ bəlli deyildi. Kürün qırağına gedəndə axşam vaxtı, Ağalıq kəhrizinin başında Güney kəndinin beş verstliyində öldürülmüşdü. Rəisin başını kəsmişdilər. Tüfəng-tapançasını aparmışdılar. Atına dəyməmişdilər. Bu xəbərdən təşvişə düşən Gəncə qubernatoru, köməkçisini (müvəqqəti nahiyyə pristavı vəzifəsini aparan) həmin bu Vəznəli kişini doqquz nəfər atlı ilə dəmir yolun altındakı kəndlərə «təhqiqata» göndərmişdi. Vəznəli kişi rəisin qatilini - «hökumət, din və millət xainini» ələ keçirməyincə, «fərari»ləri tapmayınca, «kökünü kəsməyincə» geri qayıtmayacaqdı. Vəznəli kişi qubernatora baş əyib mahmızlı adamları ilə pilləkənlərdən düşəndə güman edirdi ki, uzağı üç günə qatili tapıb gətirəcəkdir. Əl-qolu bağlı, atın yedəyinə qatıb gətirəcək, qubernatorun hüzüri-alilərindən ənam alacaq, daha bir mərtəbə artacaqdı.

Deyərlər: «Sən saydığını say, gör fələk nə sayır».

Qoca fələk ayrı hesab çəkirdi.

İşlər də lap ayrı cürə gedirdi.

Cəza dəstəsi kəndlərə düşüb bu iş üstündə xeyli adam tutdu, şahid danışdırdı, sübut axtardı, camaata qara-qorxu gəlirdi. «Gördüm, bildim» deyən olmadı. Sanki bu əhvalat heç Gəncə mahalında olmamışdı. «Fərari»lərin biri də ələ keçmədi. Onların qohumları, ataları, qardaşları həbsə alındılar, döyüldülərsə də işi müəyyən etmək üçün zərrə qədər əlamət görünmədi. Əksinə, Vəznəlinin

dəstəsini iki dəfə kənd-kövşən arasında gülləyə tutdular. Yasavulardan üçü qaçdı, biri öldü. Pristavın da atına güllə dəydi. İş o yərə çatmışdı ki, pristav nəinki gecə vaxtı, hətta hava qaralanda yola çıxmağa qorxurdu. Ona elə gəlirdi ki, «fərari»lər axşam qaralıqlaşan kimi kəndə doluşur, məmur axtarırlar. Hətta hökumət adamlarını vurmağa fürsət arayırdılar. Sonralar Vəznəli işin bir ucunu nəsihətə çevirdi. «Siz o adamların adını deyin, onları üzə çıxardın, hökumət qabağında onları qurtarmaq, təmizə çıxarmaq, bağışlamaq, günahından keçmək mənim borcum. Mən vəzifəmə və onun şərəfinə and içirəm, ey müsəlman qardaşlar!..»

Camaat da dediyində dururdu. «Canım, əsgərliyə gedəndən bəri onlar bu səmtə üz çevirməyiblər, qaçdıqlarını da sizdən eşidirik. Bunu bilsək özümüz axtarırdıq, nə bilək, nədən bilək? Gecə-gündüz işdə-gücdəyik, elə işlərdən nə xəbərimiz? Biz kasıbçılıqla məşğuluq...»

Vəznəli kişi vəziyyəti telefonla qubernatora deyəndə, o, astadan öskürmüş, cavab vermişdi:

- Deyəsən, kəndlərdə çox üzüyümşəqliq eləyirsən. Tərəkəmənin gününü soymasan, söz ala bilməzsən. Nəşət əfəndini köməyinə göndərirəm. Tezliklə xainləri səndən istəyirəm!

Qubernator səsinə ucaldaraq hirsə deyirdi:

- Sən... Səndən istəyirəm! Eşitdinmi?!

Vəznəli kişi «Bəçəşm!» deyib telefonun dəstəyini asandan sonra yenə itə dönmüşdü. Quduz kimi dil-dodağını çeynəmiş, kəndlilərin canına daraşmışdı, həmin günün axşamı Nəşət əfəndi iki atlı ilə gəlib çıxdı. Vəznəli kişi ilə plan tökdülər.

Onlar cinayətin baş verdiyi yerdən - Ağalıq kəhrizindən on dörd verst sağa, on dörd verst sola, on dörd verst yuxarı, on dörd verst aşağı bütün kəndlilərin siyahısını (adamların adı, atasının adı, peşəsi, kəndi, yaşı, «etiqađı haqqında qeydlə») hazırladılar. Bir ucdan tutub

hər kəndi Nəşət əfəndinin əmri, üsulu ilə «zopadan keçirməyə» başladılar. Çatan kimi yüzbaşını, axundu, mötəbər kişiləri (hampaları) çağırır məsvərəət qururdular: «Babi, dələduz, quldur, namərbut, şübhəli» adamları cəld bir-bir tutdurub tövlələrə yığırıdılar. Camaatı məscid həyətinə çağırır, tutulan adamların əvvəl ayaqlarını, sonra kürəklərini «zopalayırıdılar». Vurduqca pristav təkrar edirdi:

- Xəlili öldürəni de, canın qurtarsın! Adını de, qalx ayağa!

Bu dəhşətli tədbirdən kəndlərdə həyəcan artdı. Evlərdən ağlaşma qopdu, silah götürüb qaçanlar oldu. Şəhərə qubernatorun hüzur-alilərinə şikayətə gedənlər oldu. Ağac altında bir qoca kişi can verdi. Neçə adam yorğan-döşəyə düşdü.

Pristav ilə Nəşət əfəndi öz əzmində, işində idi.

- Həpsi gəbərsə də zopadan keçməlidirlər!

Hər axşam yaş zoğal, nar ağaclarından çubuq hazırladırdılar. Siyahıda böyrünə işarə qoyulmayan adamların səhər tezdən məscid həyətinə hazır edilməsi üçün axşamdan tapşırıq verilirdi.

Üç kənd «zopalanmışdı». Məmurlara güllə atanlar, meşəyə qaçan, kötək altında can verənlər var idi. Amma Xəlilin qatildən bir xəbər verən yox idi ki, yox idi.

Kəndlilər döyüldükcə ölənə də, bilib deməyəndə də söyürdülər. Hətta biri hirsindən Nəşət əfəndinin məzhəbinə söydü.

Nəşət əfəndi bunu gözləməzdi. Qulaqlarına inanmadı, quruyub qaldı. Kəndlinin yaxasından tutub sanki dərin bir təəccüblə soruşdu:

- Yahu, mən islam deyilmiyəm, məzhəbimə niçin söydün?

Kəndli başını qurtarmağa çalışdı:

- Həpəndim, qızdırmalı adamam, sayıqlayıram, bənd olma!

Hacı İbrahimxəlil ilə dalaşan axşam Mərdanı evdə tapmayanda şübhələndilər. Hacı daha da acıqlandı. O, babını, bolşeviki əldən çıxardığı üçün Yassarın üstünə bərk qışqırdı:

- «Köpəyin keyliyindən, - dedi, - dovşan tövlədə balalar». Sən sən olsan, Mərdan kimi lütlər çəkilib yerində oturur. Muzdurlar yumurta yükü aparar. Rüşvət yeməyi bilirsən, ancaq... çörəyini yediğin hampadan xəbər tutmağı yox!

Yassar Hacıdan tənəşindən çox narahat oldusa da əli bir yerə çatmadı. Mərdan aradan çıxmışdı. O günün səhəri Yassar Baharı kövşəndən tutub nahiyyə müstəntiqi məşədi Müseyib bəyin yanına gətirdi. Məşədi Müseyib bəy Baharın dediklərini «Təcili raport» şəklində yazıb Vəznəli kişinin cəza dəstəsinə çatdırdı.

«Ötən gecə Güneydə bolşeviklər gizlənməmiş, sizin vurudunuzu eşidib naməlum bir istiqamətə fərar etmişlər. Necə ki məlumdur, kəndin ən bir nadürüst lütqomlarından olan biçinçi Mərdan, özü həm bolşevik, evində bolşevikləri (Sureni və sairələrini) saxlayırmış. Bu mahalda baş verən cinayət və bədəfkarlıqlarda məzkurların dəsti-narastı var deməkdə cüzi bir mübaliğə belə yapmadığıma səmimi-qəlbdən əmnəniyyət hasil edəcəksiniz. Zənn-acizənəsində bulunmağa bəndeyi-həqiri məzur buyurmanız təmənnayi-vaçibənəsindəyəm, əfəndilərim!»

Məşədi Müseyib bəyin təcili və bir neçə surətdə yazılan raportuna əlavə olaraq Hacı da qubernatorun köməkçisinə - Vəznəli kişiyyə bir şikayət məktubu yazdırıb göstərdi: «Yeni islam hökumətinin ən qəddar düşməni olan biçinçi Mərdanın Xəlil bəyin ölümündə əli vardır. Bəlkə də bu onun işidir. Bu məsələ yəqinləyəqindir. Mərdanın qaçaq düşməyi buna vəzəh sübut ola gərək. Onun kimi asayiş pozan, din və dövlət düşməni, bolşevik, laməzhəb, ayağı çarıqlıların cəzasını verməyi islam hökumətindən, bütün Güney camaatı cəmnən xahiş edir. Hampalar bir ağızdan təvəqqe edirlər ki, bu kənddə ya biz, ya Mərdan».

Pristav qəzəb və həyəcan içində bunları Nəşət əfəndiyə oxuyub yarımistehza ilə dedi:

- Əvət, birər-birər bankımız çıxıyor!

Nəşət əfəndi toqqasını götürüb ayağa qalxdı:

- Haydı, bakalım, arkadaşlar, təxir cinayətdir! Güney köyünə doğru, iləri!

Beləliklə, Vəznəli kişinin dəstəsi Xəlilin və fərarilərin işini açmaq ümidilə hər yerdən qabaq növbədənəkar Güneyə tökülüşdü...

Vəznəli kəndə çatar-çatmaz xəbər aldı: «Mərdan kənddə görünübümü?» «Qaçıb aradan çıxmışdır» cavabını eşidəndə qol-qanadı sınıb yanına düşdü.

İllah da ona görə məyus idi ki, qubernator qatilin dünənə qədər kənddə gəzdiyini, bizim kütlüyümüzdən istifadə ilə aradan çıxdığını eşitsə, əlbəttə, mərhəbə deməyəcək. Qubernator məhmizli təpiyini yerə döyüb deyəcək: «Qatil Güneydə cinayətini açmaq istəyən Hacıyı döyürmüş, siz də başqa kəndlərdə toyuq-plov yeyib qumara qızıqırmışsınız!»

Vəznəli kişi fikir-xəyalatdan bulud kimi tutulmuşdu.

Əziz qonaqlarından fərəhlənən Hacı isə qırğı kimi qıvrıq, uşaq kimi xoşhal idi. O, indiyə qədər özündə bu gücü bilməzdi. Heç vaxt inanmazdı ki, balaca bir işarə verib «kəndi atlı ilə, zabit ilə, rəis ilə, osmanlı ilə, yasavul ilə» doldura bilər; bütün düşmənlərinin canına lərzə salar. İnanmazdı ki, onun ərizəsi bu tezliklə göyərüb belə şirin bar verə bilər.

Kəhriz iddiası üstündə aylarla idarələri gözən keçən ilki ərizəni yadına salanda, bu ərizənin də uzun səyahət keçirəcəyini güman etmişdi. Amma elə olmadı. Sanki Vəznəli kişi öz atları ilə dəyirman başında - yol üstündə dayanıb Hacıның ərizəsini gözləyirmiş.

Hacı, Rəhim xan atlısı kimi, dəstə ilə çapovulçu dörd qatar oğlanları öz həyatında, öz qapısında, öz eyvanında, öz otağında, öz qara haşiyəli, yaşıl süfrəsinin başında görəndə, guphagup döşəməyə dəyən tüfəng küplərinin səsinə eşidəndə, gələnlərlə əl verib

görüşəndə, heç üzünü görmədiyi adamlarla çoxdanın əziz dostu kimi xoş-beş edəndə özünü mahalın padşahı saydı. Başındakı qəhvəyi papağı tac zənn edib günorta yerinə itələdi, sinəsini gərdi, nəfəs dolusu öskürdü, qəlyana bərk qullab vurdu.

Güney camaatını «divanxana» qabağına yığmışdılar. Yüzbaşının tikan ilə çəpərlənmiş böyük, peyinli həyatında iynə salmağa yer yox idi. Dam, divar adam gətirmişdi. Kənardan tamaşa üçün dayanan arvad-uşağın üzündə qorxu və intizar vardısı, kəndlilərin yorğun, acıqlı simasından nifrət və narazılıq tökülürdü. Onlar gözlərini yüzbaşının «məşvərəb» otağına dikib müntəzir dayanmışdılar.

Şirin biçin-yığım vaxtı, əkinçinin başını qaşımağa macalı olmayan bir zamanda, belə xoş günəşli bir gündə camaatı işdən qoymaq özü ağır cəza deyilmi? Kiminin fikri su yanındadır, kimi arpa biçininə hazırlaşır, oraqları itiləməyə verəcək, kiminin bostan işi var. Kimi dağda otlaq davası etməyə gedəsidir. Adamlar darıxdıqlarından nə oturur, nə dura bilir, nə söhbətə davam gətirir, nə də qışqırıb yüzbaşını çağırmağa cəsarət edirdi. Həyat boyu gəzinir, hirsizlə qəlyan tütüldür, dodaqaltı mızıldanır, bəzən də bir-birilə acıqlı danışır. Yassarı pəncərəsinə işarə edib ehməllə söyürdülər:

- Donuz oğlu, bizi bu il də çörəkdən qoyacaq!

- Bunlar durduqca biza gün yoxdur, bilmirəm nə sayaq eləyək?!

- Hər qayadan qopan daş kəndlinin başına dəyir.

Ömründə hökumət işlə maraqlanmayan, səhərini tarlada açıb axşamını tayada qaraldan elə kəndli var idi ki, köçüb başqa bir yerə lap dağların arasına, divan dırnaq salmayan, yasavul ayağı dəyməyən yerə getməyi düşünürdü. «Təki, - deyirdi, - bu bəduğurların üzünü görməyim...»

Baziləri özgə mahallardan xəbər tuturdu: «Orada bundan betər. Hər yerin öz Yassarı var. Kəndliyə, rəncbərə gün yoxdur». Kim idisə şəhərin adını çəkdi:

«Adamın arvad-uşağı olmaya, baş götürüb şəhərə, Bakıya gedəsən...»

- Bakıda zülm yoxdur?

- Var, amma belə yox!

- Orada da bəy-xan ağalığıdır, təfavütü nədir?

- Təfavütü odur ki, orada fəhlənin əlbirliyi var, orada rus fəhləsinin bacarığı, təcrübəsi var. Orada bəylər tüğyan eləməkdən qorxurlar.

- Qorxan canavarın dişini itirir.

- Orada çəkiyə vurub itini dişini sındırırlar...

Yüzbaşı isə bu söhbətlərdən uzaq, arxayın öz işində idi. İçəridə Vəznəli kişinin rəhbərliyi ilə uzun sürən bir müşavirə davam edirdi. Kəndin «mötəbərləri» zopadan keçməli adamların siyahısına baxırdılar. «Vətən və şəriət xainləri»nin «dərdəst edilməsi» üçün yeni plan düzəldir, tədbir tökürdülər.

Məşvərət otağına heç kəsin yolu yox idi. Oraya qəhvə, kakao daşıyan nöqərlərdən hərdən adı ilə çağırılan yasavullardan başqa kimsə daxil olmağa cəsarət etmirdi. Hamı dayanıb gözləyirdi.

Gün xeyli qalxmışdı. Hava qızırdı, kölgələr gödəlirdi, həyətdən bərk bürkü vururdu, elə bil ki, təndir yanırdı. Hər kəs özünü divar dibinə verirdi. Bir də gördülər Yassar Lətif, məmurlar və əlində qamçı oynadan Nəşət əfəndi eyvana çıxdı. Camaat hərəkətə gəldi. Oturanlar ayağa qalxdılar, uzaqdakılar yaxına gəldilər. Hamı bir yerə cəmləşdi. Sıx dayandılar. Balkon tərəfə baxarkən məşvərət otağının həyətə tərəf pəncərəsi açıldı. Vəznəli kişi daz başını əşiyə uzatdı. Dinməz-söyləməz dayanıb camaata baxdı. Camaat o tərəfə yönəldi.

Vəznəli kişi baxırdı, sanki bu baxışı ilə sükut və diqqət əmri verirdi. Lakin belə bir əmrə ehtiyac yox idi. Onsuz da hamı intizardan yorulan gözlərini pəncərəyə dikmişdi, saatlarla sürən məşvərətin nəticəsini eşitmək istəyirdi.

Vəznəli kişi tüklü əllərlə pəncərənin çərçivəsinə söykənmişdi. Quruşqandan yuxarı bədənini əşiyə uzatmışdı. Sanki həyətin küncələrini yoxlamaq istəyirdi. Bu halda o, qəzəb kürsüsündə dayanıb müqəssirlərə baxan xanlıqlar vaxtının hakimlərinə oxşayırdı. Ancaq qırmızı çuxası əskik idi. Nə vəznəli çuxasını, nə də diaqonal kostyumunu geyinmişdi. Əynindəki qara jiletinin döşündən qızıl saat zənciri, balaca bir medalyon sallanırdı. Ağ nişəstəli yaxalığı sanki onun çənəsini dik saxlamaq üçün bir dayaq idi. O, bir müddət sakitcə dayandı. Elə bil doyunca baxmaq, siması ilə yaxşı tanış olmaq, onun qəzəblə çağlayan ürəyindəkiləri bulanıq gözlərindən oxumaq üçün camaata vaxt verirdi.

Vəznəli danışmağa başladı. Danışdı, lakin səsi eşidilmirdi. Qonşu kəndlərin birində «odlu» nitqdən sonra səsi tutulmuşdu. Adamlar pəncərəyə daha yaxın dayanmağa çalışırdılar. Kənar-dakılar heç nə eşitmirdilər, ancaq tez-tez çiyinlərini atmasından, əl-qolunu oynatmasından, sağa-sola çevrilməsindən, ağızının açılıb-yumulmasından bilirdilər ki, danışır. Nə isə acıqlı danışır, söyür, hədələyir. Ağızı açılıb-yumulunca Vəznəli kişi kondülərə, qıj axan böyük bir çayın o tayında dayanıb bu taydakı adamlara hürən iti xatırladırdı.

Onun nitqi anlaşılmasa, hətta heç eşidilməsə də hökumət bir şey itirmirdi. İş axsamırdı; çünki müəyyən tədbirlər görmək üçün lazımı adamlara lazımı tapşırıq verilmişdi. Vəznəli kişi məhz bu tədbirlərdən danışdı. Halbuki Nəşət əfəndi bu tədbirləri elə bu saat camaatın gözünlün qabağında icra etmək arzusu ilə yanırdı. Vəznəli kişinin ağızı yumulan kimi Nəşət əfəndi əlində uzun bir siyahı kürsünün üstünə qalxdı:

- İsmilərini oxuyacağım şəxslər şu yerə, tövlə tərəfə toplaşsınlar!

Bir şey anlaşılmadı. Yüzbaşı kənara çəkildi, ağızını yuxarı tutub dedi:

- Camaat, Nəşət əfəndi siyahını oxuyacaq, kimin adı çıxsın, bu yana, mənim yanıma keçsin...

Kim idisə cəsarət edib soruşdu:

- Bunda nə iş var bəyəm?

Yüzbaşı dedi:

- Mən tərəfə keçənlərə heç nə olmaz, inşallah!

Nəşət əfəndi oxudu:

- Meydanəli Qənbər oğlu!

Meydanəli bir uzun oğlan idi, öz adını eşidəndə qızardı. Yasavulun üzünə baxdı:

- Bu məni deyir?

Yüzbaşı qışqırdı:

- Meydanəli Qənbər oğlu, niyə cavab vermirsən?

Meydanəli dedi:

- Bir cavabı yoxdur, Meydanəli mənəm də!

Yüzbaşı əli ilə işarə elədi:

- Keç mən tərəfə!

Meydanəli başını tovladı, üzünü Nəşət əfəndiyə tutub dedi:

- Məndən yüzbaşı tərəfə keçən olmaz. Mən Yassar Lətifə tərəf durmamışam, durmaram da!

Adamlar yüzbaşıya göz yetirdilər. Vəznəli kişi kəndlinin üzünə dik-dik baxdı. Lətif qıpqırmızı qızardı.

Nəşət əfəndi Meydanəlini başından eləməyə çalışdı.

- Pəki, - dedi, - tövlə tərəfdə dayan!

Siyahı oxundu:

- Əkbər Abış oğlu!

- Gəlməyib, şəhərdə naxoşu var!

- Məşədi Haşım Kəblə, Qədim oğlu!

Səs gəldi:

- O, dəyirmanı dən aparıb dünəndən!

- Məşədi Murtuz Qismət oğlu!

- Məmmədəli Mustafə oğlu!

Bu adamlardan da səs çıxmadı. Ancaq yüzbaşı özü dedi:

- Bilirik onlar niyə gəlməyib, yaxşı qoy nə bilirlər eləsinlər!..

Həlbət...

Yassar sözünü bitirməyə cəsarət etmədi.

- Qərib Naib oğlu!

- Tapdıq Sadıq oğlu!

Adlar oxunduqca kəndlilər bir-bir divar dibinə keçirdilər. Siyahı qurtarandan sonra adı çıxmayan adamları buraxdılar. Zəpələməyə başladı. Yasavullar bir-bir kəndliləri yıxıb qollarını bağlayır, bəzisinin ayaqlarına, bəzisinin kürəklərinə, gövdəsinə və bəzisinin qıçlarına vururdular. Mövlam kişini yıxanda qışqırdı, əllərini göyə qaldırdı:

- Dayanın! Amandı, dayanın!

Nəşət əfəndinin boz sifəti açıldı, göy gözləri oynadı, üzündə ümid qığılcımı sezildi. O fikirləşdi ki, «nəhayət tapdıq, nəhayət bu qoca kişi kəndin xəlvət işlərini açıb tökəcək, bu saat Xəlilin silahını bu yaxın tayaların birindən çıxaracaq...»

- Toxtayınız!

Yasavullara macal vermədən Nəşət əfəndi cəld Mövlam kişinin qoluna girdi, ayağa qaldırdı:

- Söylə, bakayım, babacığım, söylə!

Mövlam kişi arıq, cansız əl ağacı kimi qupquru bir adam idi. Gününü zəmidə, tarlada, ağır zəhmətdə keçirmişdi. Ömründə belə cəza, el içində kötəklənmə görməmişdi. Bugünkü vurhəvur da ona oyunaq kimi gəlirdi. Camaata qara-qorxu gəlmək üçün ancaq bir-iki nəfər «şübhəli adamın» döyüləcəyinə, qalanların buraxılacağına inanırdı. Pota, kök, güclü və gödək yasavul onun qolundan tutub bağlamaq istəyəndə kişi az qaldı özündən çıxsın. Bərk qışqırdı.

Nəşət əfəndi ona daha da yaxın durub mülayim dedi:

- Söylə, babacığım, qorxma, söylə!

Mövlam kişi Nəşət əfəndinin daş kimi hərəkətsiz, donuq və mərhəmətsiz üzünə baxdı, yasavulun əlindəki mal dəyənəyinə, özünün qəfəs kimi quru bədəninə baxdı və dedi:

- Əfəndim, o dəyənəkdən bircəsi mənə dəysə canım çıxar, axı mənim taqsırım nədir?

Nəşət əfəndi hirsələndi:

- Yahu, yalvarmaq vaxtımı?

İşarə etdi. Yasavullar Mövlam kişini qırıxılası qoyun kimi götürüb arxası üstə yıxdılar. Mövlam kişi qışqırtı ilə nə dedisə eşidilmədi. Onun səsinə damlardan, pəncərələrdən baxan və əlində dəsmal, ağlayan arvad-uşaq səs verirdi:

- Vuran əlin qurusun!

- Qızıl gülləyə gələsiniz!

- Ay İbniziyad uşağı, ay Şümürdən beşbetər!

- Çırağın sönsün!

Qadınların nalə-nifrin səsləri eşidilməsin, hiss edilməsin deyə, Nəşət əfəndi yasavullara təkrar-təkrar əmr verirdi:

- Vur, vur! Vurun pəzəvəng oğlunu! Vurun!

Qəfildən həyata guruppultu ilə, göydən düşən kimi, bir şey düşdü. Bu Mövlam kişinin on doqquz yaşlı oğlu Yaqub idi. Hansı damdan, ya divardansa atılıb atasını döyən yasavullara əl qatdı. Ovcunda sıxdığı daşla birinin gicgahını deşdi. Atasını aradan çıxarmaq üçün çiyininə alanda Nəşət əfəndi yeridi, qadınlar aralığa girdi. Camaat aralığa çaxnaşma salıb bir-birinə dəydi. Vəznəli qışqırdı, yasavullar silah çəkmək istədilər. Amma Yaqub və atası çoxdan aradan çıxmışdı. Qalan kəndlilər də fürsət tapıb qaçmışdılar. Yasavulun biri darvazaya silahı ilə çəpər çəkmək istəyirdi. Kim idisə badalaq vurub onu yıxdı. Havaya neçə güllə atdılar, dayanan olmadı. Vəznəli kişi

kənara çıxmaqdan ehtiyat edib pəncərə dalından söyür, yasavulları hədələyirdi. Yasavullar yaralını otağa gətirdilər. Onun ufultu və zarıltısı həyatı başına almışdı.

Güney kəndinə tutulan divandan da bir nəticə çıxmamışdı! Əksinə, kəndlilər hamısı «İntiqam!» deyə ayağa qalxmışdı. Yaqub atasını evdə rahatlayıb getmişdi və Yassara sifariş göndərmişdi: «Eşidəm ki, bir də bizlərə yaxın düşmək istəyirsiniz, böyükdən kiçiyə kimi başınızı xoruz başı kimi kəsəcəyəm!...»

Vəznəli kişinin dəstəsi şama qədər çəxən müşavirədə çox tədbir tökdü, çox təklif müzakirə etdi, çox danışıq apardı. Hacı da irəli oturub öz məsləhətini verdi:

- Bəlkəm, a bəy, Qurana əl basdıraq. Heç kəsdən əl çəkməyə, qoy and içsinlər ki, xəbərimiz yoxdur. Bu xəbislər bir yana dursun, kənd xali deyil, mömin kişilər deyər...

Əyləşənlər bu sözə gülüşdülər. Vəznəli dedi:

- Görünür, ay Hacı, Məkkə yolunu tanısan da rəiyyəti yaxşı tanıمامısan, xamsan hələ. Bu haman kəndlidir ki, Allahyarbəyin evini dağıdanda Quranı beşaçılan gülləsi ilə deşik-deşik etdi. Nə Quran, nə kitab? Məgər onlarda islam qanı var? Onlar bir ovuc torpağı türbətdən üstün sayır. Bunu yaqın bil!

Məşədi Müseyibin vəkil məntiqi ilə dediyi sözlər hamıya təsir etdi.

O deyirdi:

- Doğrudur, mən bir kənar adamam, borcum təhqiqatdır, sizə mühəvvəl olunan məsul vəzifəyə qarışmağa haqqım yoxdur, buraya da təsadüfən gəlib çıxmışam, ancaq mənim milli türk vicdanım məcbur edir bəzi sözləri deyəm. Sizin burada gördüyünüz tədbirlər tərəkkəm üçün nə qədər ağır olsa da, şəxsən məni qətiyyətlə təmin etmir və yaqın bilirəm əgər cənab qubernator Xudadad bəy bilsə, onu da təmin etməyəcək...

Vəznəli kişi yuxarı başda yastığa dirsəklənib Nəşət əfəndi ilə kart oynayırdı. Onların qabağında çəngə ilə müsəvat yüzliyi, əlliliyi var idi. Onlar elə qızıxmışdılar ki, deyilənləri eşitmirdilər. Eşitdiklərinə də əhəmiyyət vermirdilər. Lakin Məşədi Müseyibin sözüə Vəznəli kişi əhəmiyyət verməyə bilməzdi. Birinci ona görə ki, Məşədi Müseyib açıqdan-açığa onun apardığı işləri bəyənirdi, yəqin buna bir əsası da vardı. Başqa bir cəhət də - Məşədi Müseyibin adından danışması idi. Demək olmaz, rütbəsinə nə baxırsan, kim bilir bəlkə o, Xudadad bəyə Vəznəli kişidən də yaxın ola bilər. Müsəvat hökuməti arxasını yalnız paşalara, hərbiyyətilərə, qoşun böyüklərinə söykəyib. Nə bilirsən, həmin bu adam dediklərini «şəxsən» Xudadad bəyin özüə yazmamışdır. Nə bilirsən ki, bu qubernatorun gizli müşaviri deyil, nə bilirsən ki... Adamdan nə baş açmaq olar?

Bütün bunlara baxmayaraq Vəznəli, Məşədi Müseyibin sözünü axıra qədər eşitmədi. Hirsindən özünü saxlaya bilmədi:

- Nə üçün sizi təmin etmir?

Məşədi Müseyib dedi:

- Ona görə ki, siz ağacın kökünü qoyub qol-budağını qırırsınız, odu qoyub kül ilə oynayırsınız. Əsas mətləbdən yox, fəri, cüzi şeylərdən yapışırsınız. Otuz adam zoplamısınız, on beş quruşluq söz öyrənə bilməmişiniz! Vəhalən ki, əsl cani dul arvadın oğlu Mərdandır ki, qaçıb, aradan çıxıb. Bilaşübhə Mərdandır. Mərdandan başlamaq, zənnimcə, Mərdanla da bitirmək lazım gələcək...

Vəznəli kişi başını tovladı:

- Eşitmişdim ki, hüquq işçiləri müşkülpəsənd olurlar, görməmişdim. Doğrudan da, belə imiş! Siz, doğrudan da, nöqtə mollası imişsiniz!

Vəznəli kişi sözünü kəsib ətrafına baxdı, qalxıb əllərini şalvar ciblərinə qoyub eyvana çıxdı. Özüəndən razı halda, bir az gözünib qayıtdı. Onun bu hərəkətindən hamı bildi ki, Hacıdan danışacaqdır,

ehtiyat edir. Vəznəli yavaş səslə, lakin arxayın danışdı:

- ...Mərdan Hacıyı döyüb, bunun dövlət işinə nə dəxli? Biz bunun üçün gəlməmişik. Biz cümhuriyyət ordusunun alay komandanlığı qərargahının təcili sərəncamı üçün gəlmişik. Biz Xəlilin qatilini tapmalıyıq, göyün yeddi qatında, yerin təkində də olsa tapmalıyıq, fərarilərə, canilərə şiddətli cəza verməliyik. Bu kənddə fərarilərdən bir xal göstərən oldumu, varsa buyurun deyin!

Məşədi Müseyib onun sözünü ağzında qoydu:

- Əfəndim, - dedi, - Mərdan Hacıyı boş yerə döyməyib, onlar bəhanədir. Öz qulağımla eşitdim. Budur yüzbaşı da vardı. Uşağı danışdıranda nə dedi, a kişi? Uşaq yalan danışmaz, özünüz eşitdiniz nə dedi.

Məşədi Müseyib üzünü Yassara tutdu. Yassar duruxdu. Uşağın sözlərini yadından çıxardığı üçün duruxdu. Mübahisə edən rütbəlilərin hansına tərəf danışmaq lazım olduğunu müəyyən etmək, hansının qalib gələcəyini indidən seçmək istədiyi üçün duruxdu. Məşədi Müseyib onu qısnadı:

- Yanında dindirdik ki, İlyas bəy soruşanda nə dedi?

- Burası doğrudur, bəy, uşaq dedi.

- Nə dedi?

- Dedi Suren dayı bizə gəlmişdi.

- Kimdir Suren dayı?

Məşədi Müseyib üzünü Vəznəliyə çevirib xitab şəklində soruşdu və özü cavab verdi:

- Kimdir Suren dayı? Suren dayı bizim qəhrəman əsgərlərimizin qılınıcdan qurtulmuş dağ ermənişi! Kim bilsin, havaxsa bolşevikliyə qoşulan bir diğa! Onu bilirsiniz ki, bu saat düşmənlərimiz əl altından işləyirlər?! Yaqub özbaşına atılıb sənin dustağını qaçırmır. Ona bu cəsarəti verən var. Bu zəmanədə Suren dayı müsəlman kəndinə qonaq gəlməz! Onun məramı var, mətləbi var. Onu göndərən

var. O, vacib işə gəlib. Yəqin belədir!..

Vəznəli kişi dedi:

- Uduzmuşuq ey, uduzmuşuq! Qaçıb aradan çıxana nə edə bilərik?

- Nə edə bilərik? Çox şey edə bilərik. Mərdanın da, Suren «dayının» da yerini, anası - «Sona arvad» deyirsiniz, nə deyirsiniz, bilməmiş deyil. Günü sabah əmr ver, Mərdanın evinə od qoysunlar. Anasını da, balaca qardaşını da bas it damına, o ki lazımdır kötəklə, ölümlə hədələ, üstünə tapança çək! Arvad qorxaq olar, Mərdanın yerini açıb deməsə ikicə olsun!

Yassar mızıldandı:

- Od qoymaq... Şəriət bu işə necə baxar?

- Şəriət özü buyurur: mürtədin, yoldan çıxanın qətl-qarət edilməsi vacibdir. «Suren dayı»larla həmsöhbət, həmməslək olanın yuvasını dağıtmaq savabdır.

Bu izahdan sonra kimsə dinmədi.

Aralıqda dərinləşən sükut sanki Məşədi Müseyibin ağır və dəhşətli təklifinə qara bir möhür basırdı. Vəznəli kişi başını qaldıraraq dedi:

- Yaxşı, sabah Məşədi əfəndinin məsləhətini icra edək. Bu oyundan da çıxarıq, tək siz deyən olsun. Canilər ələ keçsin. Mən bunun üçün bir ev deyil, bir kənd yandırmağa hazırım. Xəlilin qatilini tapmasam, nə mərhumun ruhunun xəcalətindən çıxma bilərəm, nə də başını qaldırıb Xudadad bəy həzrətlərinin üzünə baxa bilərəm. Bir aydır mənə yuxu haram olub. Gecə-gündüz buynuzum yerdədir, bu əmri düşünürəm.

Vəznəli üzünü İlyas bəyə, Yassara tutub dedi:

- Xaç ikilik kimi igidsiniz, bunu sizə həvalə edirəm. Səhər o por-suq yuvasına tüstü qoyun. Arvadı da mənim yanına gətirərsiniz...

İlyas bəy bir məsləhət də gördü:

- Məşədi Müseyib də düz buyurur, sizin bu tədbiriniz də qəbuldur. Biz yerinə yetirməyə hazırıq. Amma izin verin mən də öz mülahizəmi deyim.

Vəznəli kişi bir istədi desin: «Məsələ bitdi, artıq söz lazım deyil», sonra nə xəyal elədisə İlyas bəyi çəitməyi faydasız bilmədi:

- Buyur, gəl görək!

İlyas bəy ağır tərpnənərdi, təmkinli və tədbirli danışardı. Mərdanı az-çox tanıyırdı da. Onun qardaşı Baharı dünən qapısından quzucu-luqdan qovmuşdu ki: «Get, sənə Suren dayın çörək versin». İlyas bəy əlindəki kəhrəba təsbehi oynatmaq istəyəndə Vəznəli onu əlindən aldı. Ayaq üstə gəzinə-gəzinə şıqıldatdı və dedi:

- Sənsən, gəl!

İlyas bəy öz mülahizəsini söylədi:

- Mən bir şey düşünürəm, qorxuram ev yandırmaq, müsəlman arvad-uşağını dama salmaq birtəhər çıxa, bura qalsın, başqa kəndlərdə də yaxşı gəlməyə. Əlbət ki, mən yəqin bilsəm Sonaya qaraxorxu gəlməklə bir mətləb hasil olacaq, nə sözüüm olar. Ölsün, tərək olsun! Arvad da, uşaq da bir damla şəhid qanına fəda olsun. Təki iş açılsın. Düşmənin yuvasını düzləmək lazımdır. Amma, mənim zənnimcə, biz camaatı özümüzədən daha da iyrəndirəcəyik. Sona arvad heç nə deməyəcək. Deməyəcək, çünki heç nə də bilmir. Mən onları yaxşı tanıyıram. Fağır kəndlinin biridir. Bəlkə oğlu bolşevikliyə qoşulub, buna höcət eləməyəm, ancaq inanmıram anasına deyə, çünki müsəlman arvadlarının ağzıaçıqlığını, sözbəzlığını hamımız bilirik. Mərdan ağılsız deyil ki, gizli siyasi işləri arvadlara danışsın, mən bu fikirdəyəm...

Məşədi Müseyib dedi:

- Ağılsız olmağına ağılsızdır, çünki bolşeviklərə qoşulan bir düşməne ağıllı demək heç bir vəchlə düz olmaz.

İlyas bəy bir az tutuldu, səhvini boynuna aldı:

- Yaxşı, söz güləşdirmək vaxtı deyil, mən ayrı bir məsləhət görərdim. Razi olsanız, heç sabah Mərdanın evinə, külfətinə yaxın da getməyək. İş elə qələmə verək ki, guya biz heç Mərdan üçün gəlməmişik. Guya biz ayrı adam axtarıq. Bilirsən, belə ha... Bu kənddən ötək Tatılıya, Qobulara ya o birisinə, hələ ki, kəndlərin hamısından ötməmişik. Başqa yerdən əlimizə bir şey keçdi, keçib, işimiz işdir. Keçmədi, necə deyərlər: «Ağa durub, ağacan durub». Buraya sonra qayıdırıq. Ona qədər də Mərdan, anası, o birisi, bu birisi özlərini bir az arxayın hiss edər, çox ehtimal, Mərdan ev-eşiyinə dönər, qayıdanda buradaca bir gün dayanıb o ki var intiqam alırıq. Müqəssirləri məhşər ayağına çəkərik. Mənim ağlımca bu cür fənd pis olmaz. Yoxsa indidən qarətlə, yanğınlə camaatı hürkütsək, başqa kəndlərdən də əlimizə bir şey keçməz. Camaatın da qabağında dura bilmərik. Onsuz da qaçanlar az deyildir... Sabah qubernator da bizə mərhəbə deməz! Şəhər var, fəhlə var, ələmə səs düşməyinə də gərək biz razı olmayaq!..

İlyas bəy sözünü bitirdi, bıqlarını tumarlaya-tumarlaya Vəznəlinin üzünə baxdı və əlavə etdi:

- Bilmirəm buna siz necə baxırsınız...

Vəznəlidən qabaq Məşədi Müseyib dilləndi:

- İlyas bəy ağıllı danışır.

Vəznəli oturduğu yerdə başını qaldırıb dedi:

- Mənim də xoşuma gəldi.

Yassar Lətif ağzını açıb öz rəyini demək istəyirdi. Vəznəli kişi yerini rahatlayıb əlini cibinə atdı. Nəşət əfəndini çağırırdı:

- Oyunu soyutma, ver bangını!

Dördüncü fəsil

QÜRBƏT

Əsl dostları qılınc da ayıra bilməz.

ATALAR SÖZÜ

İki ildən artıq idi Mərdan Suren ilə görüşmürdü. Aralıq qarışandan bəri dağdan-arana, arandan dağa nə bir get-gəl, nə bir xəbər-ətər gətirən var idi.

Ona görə də Surenin gəlişi bir tərəfdən Mərdanı təşvişə salmışdısa da, o biri tərəfdən sevindirmişdi. İndi o, uzun nigarançılığını çəkdiyi dostu ilə oturub dərcləşəcək, onun təzə söhbətlərini dinləyəcəkdi. Nə vaxtdan görmədiyi qardaşlığına özü də yeni söhbətlər edəcəkdi.

Onlar kənddən çıxanda gecə zil qaranlıqdı. Göz-gözü görmürdü, küçələrdən ayaq kəsilmədi. Arabir xırda, alçaq pəncərələrdən sezilən zəif işıq olmasa, deyərdin bütün kənd yatır.

Dostlar ehtiyat üçün mü, nəse kənddən xeyli uzaqlaşana qədər səssiz-səmirsiz getdilər. Ağaclıqları ötüb düzənliyə, sütün taxılların arasına çatanda arxayınlaşıb söhbətə başladılar. Suren Mərdanı maraqlandıran xəbərləri danışdı.

- Evdə-eşikdə, - dedi, - şükür salamatlıqdır. Gəlməyim birdən oldu. Daşnaklar başımıza min cür oyun açırlar, ev-eşiyi talayıb aparırlar. Birisi Marqonun dalınca düşmüşdü. Qız gizlənmişdi. Bunun üstündə atamı döymüşdülər. Mən qızı başqa kəndə aparmağı məsləhət bildim. Gətirib xalası evində qoydum, özüm gözəndə itdim.

- Yaxşı, bəs nə ürəklə Güneyə gəldin... Bizim qoçubaşılardan qorxmadınmı?

- Səhər dan üzündən yoldayam. Yuxarıya, dağa sarı çıxsaydım, fikrimdə tutmuşdum, Köşküyə gedərəm; ancaq belə oldu ki, yol

getməyim gündüzə düşdü, yol uzunlu dağlar, təpələr qoşunla dolmuşdu. Əsgərlər məşq edirdilər. Qorxudan meşəliyə qaçdım. Üç-dörd saat yol getdim. Əsgərlər gözdən itənə qədər, yol-izdən uzaq düşənə qədər getdim. Axşamlayanda yolu da itirdim, neçə saat taxıllar arasında sağa-sola yüyürmüşəm, axırda bir naxırçıya yaxınlaşmışam, deyib bu Güney kəndidir, çəpərlərin arası ilə kəndin ayaq tərəfinə keçdim, birtəhər özümü evə, sizə saldım.

Mərdan dedi:

- Lap ağıllı iş görmüsən, Suren..

- O yandan da ürəyim evdə qalıb. Nigarın olacaqlar. Kənddə çaxnaşmadır. Kişi bu qoca vaxtında nə edəcək, hara qaçacaq? Bilmirəm heç yazıqların işi necə olacaq? Ümid elədikləri oğul da belə... Mən gərək birtəhər eləyib qayıdam, qızı xilas eləyəm. Kişini tək qoya bilmərəm.

Mərdan təsəlli verdi:

- Bəyəm bir sənsən, bəisin evi yıxılısın. Atanı oğuldan, oğulu atadan, qardaşı qardaşdan, dostu dostdan eləyənin evi yıxılısın. Gündən-günə pis gəlir. Müsavatçıların, iş başına keçən bəy-xanın aralığa saldığı, qızısdırdığı bu ədavət bizim camaata - kəndliyə, muzdura, rəncbərə ağır bir müsibət oldu. Bu allahsız əliqanlılar xalqa bəla-müsəllət olublar. Oğul neyləsin, ata başına nə daş salsın? Amma getsən, səni də incidəcəklər..

Mərdanın sözlərinə Suren dinmədi, sanki o, söz tapmırdı. Onlar göylərin dərinliklərindən qar seli kimi axan buludlar içində, üfəkdən yüksələn ayın pərişan işığı altında gedirdilər. Hava yaxşı, yol rahat və səssizlikdi. Havanı dolduran taxıl iyi lələ, gülxətmi, çobançiçəyi, nərgiz ətrinə qarışmışdı. Yaz yağışından sonra yumşalmış, ayılmış qara torpaq, boy atıb qurşağa qalxan, başını bərkidən sünbüllər, mülayim hava, arxılarda pıçıldayan köhriz suları - hamısı bir söz deyirdi: bahar, bahar!..

Bu sözün hamıya məlum, əziz olan mənasından başqa Mərdan üçün xüsusi bir mənası da var idi. Bu sözlə o, həmişə yetim, nisgilli, nökrə qardaşının halını düşünürdü. Surenə də məyus etməsin deyə, Mərdan ürəyindəkini dilinə gətirmədi.

Onlar gedirdilər. Çölləri bürüyən ölüm sükutu içində eşidilən addım səsləri, rəyalardakı tilsimli yol yolçularını andırırdı. Mərdanın intizar, qəzəb və kədərlə dolu təmkinli səsi eşidildi:

- Suren, mən ölü, sən diri, görərsən, bu işlər uzun getməz, yox, ağlın belə kəsir ki, getməz. İndi ayrı zamandır. Kişilər var, papaq altında oğlanlar var ki, düşünürlər, daşınırlar, götür-qoy eləyirlər. Dünyanın ağız belə qalmaqacaq! Bu ölkənin, bu camaatın yiyəsi bir gün fürsət tapıb işi əlinə alacaq. Tamaşa ondadı... Bu əlsiz-ayaqsız, fəqir-füqəraya ki, ruzgarı təng eləyiblər, buna birtəhər çəkmə olma-yacaq? Qisas qiyamətə qalmaz, axı, qardaş, sən elə bilirsən bunlar havayı gedir, sən elə bilirsən bunlar yazılıdır?

Suren sanki fikirdən ayılaraq dedi:

- Kim yazacaq, ay Mərdan, qələm yiyəsi öz sözünü qoyub yoxsulun sözünü yazmayacaq ki, yoxsulun harası var yazılıdır? Qabarlı əlimi?

- Yox, yox, Suren, elə demə, yoxsulun heç nəyi olmasa bükülməz qolu, kinlə dolu qəlbi var, dağ yazılı sinəsi var. Mən lap öz kəndimizdən götürürəm. Camaatın səbir kasası dolub-daşır. İlbəil mənim ürəyimə yazılan kin kitabı bağlanmasaydı, inan ki, mən bu işi belə eləməzdim. Hamının belə bir günü var. Düzdür, hamı birdən eləmir, amma görərsən, eləyəcək. Çünki bıçaq boğaza dayanıb. Ölməsək, sağ qalsaq, görərik. Camaat fürsət axtarır.

Suren dinmirdi. Mərdan səsinin ahəngini dəyişdi:

- Suren, - dedi, - gərək sənin başın qırılı.

- Tanınmaqdanmı qorxursan?

- Əlbəttə ki, tanıyarlər...

Suren sanki çoxdan demək istədiyi bir fikrə münasib məqam tapdı. Üzünü yoldaşına tutdu:

- Ay Mərdan, arxayın yerin yoxdursa, şəhərə niyə gedirik, qoy bu çöllərdə başımızı gırləyək. Qoy mən yayınım dağa sarı...

Mərdan da üzünü Surene çevirib onun qolundan tutdu:

- Nə danışsan, - dedi. - «Mən yayınım» nədi? Necə yəni? Mən səni tək buraxarammı? Ölmək lazım gəlsə də bir yerdə, vuruşmaq da bir yerdə. Biz güclə tapışmışıq. Səni görmək mənim qoluma qüvvət, dizimə taqət verir. Eyvaz ilə Koroğlunu eşitmisənmi? Biz bir-birimizə arxalanmasaq basılarıq. Şəhərdən ehtiyat eləmə, mənim adamlarım var! Arxayın olmağına arxayın yer var. Amma işdir, bəlkə heç tapa bilmədik, gec tapdıq. Bəlkə bir mərdimazara rast gəldik. Bu cür keşis başı kimi olmaq hara, müsəlman sifətinə düşmək hara? Qayçıni götürmüşəm, qoy başını qırım. Beş-on günlüyə gəl «müsəlman» ol!

Onlar yolun kənarına çəkildilər, dərəyə sarı endilər. Ay buludlar arasından çıxıb düzləri süd kimi işıqlandırmışdı. Kainat şirin yuxuda idi. Dərə suları əsrlər boyu davam edib gələn həyat mah-nıları ilə aləmə, nəşə, deyəşən qəribə sirlər pıçıldayırdı.

Beşinci fəsil

NÖKƏRÇİLİK

Ey dərbədar gözib ürəyi qan olan çocuuq!

Başsız qalıb ayaqlara üstən olan çocuuq!

Ə. SABİR

Mərdan getdi, ailənin sevinci, rahatlığı da onunla getdi. Bahar qardaşının xiffətini çəkirdi. Anası Mərdan ilə Surenin qardaşlıq kağızını ona vermişdi:

- Bu, qağandan yadigardır, bərk saxla, düşmən əlinə keçməsin!

Sona bir tərəfdən də evin axtarılmasından qorxduğu üçün bu kağızı uşağa verirdi. Bahar məhəbbətini kağıza salmışdı. Gecələr qoynuna qoyur, onunla təsəlli tapırdı. Anası tapşırırmışdı ki, «o kağızı heç kəsə, heç yoldaşlarına da göstərmə, yoxsa bizi yenə də incidərlər».

İndi Sona çörək dərdindən, güzəran dərdindən artıq oğlunun hayına qalmışdı. O, bir dəqiqə də Mərdanın xəyalından ayrıla bilmirdi. Bahar görməsin deyə, xəlvətdə danışır, xəlvətdə ağlayırdı. Astanaya söykənib gözlərini kəndin uzaqlarda görünən sıx ağaclarına dikir, hönkür-hönkür ağlayırdı.

O, Mərdanı şəhərdə, karvansaralarda, çayxanalarda, zirzəmi-lərdə, kim bilir, bəlkə də dağlarda, ya da bağ-bağçada, bostan də-yələrində gizlənmiş görürdü. Onun adamı, qohum-qardaşı yoxdur.

Bəzən də Sona cavan, enlikürək, igid oğlunu düşmən əlində əsir-yesir, qorodovoyların qabağında dustaq gedən görürdü. Budur, o, çarlıq ayaqları ilə iri addım ataraq palçıqlı küçələrin ortasından gedir. Necə də başını aşağı salmışdır! Kənardan baxanlar da köv-rəlir, susurlar. Onun məyus baxışları! Onun enli kürəklərinə

tuşlanan tapançanı kaş anasının ürəyinə sıxaydılar, tək Sona öləydi, oğlunu bu gündə görməyəydi!

Belə dəqiqələrdə Sona huşunu itirirdi, harada olduğunu unudurdu. İxtiyarsız səslənirdi: «Mərdan, oğul, Mərdan!» Sanki bu saat oğlu dönüb baxacaq, sanki anası ilə görüş üçün qarovulçulardan izin istəyəcəkdir. Sona böyük bir ümidlə, təlaş içində irəli yeriyirdi. Mərdanın xəyalı isə sükut içində daha da uzaqlaşır, gözdən itirdi...

Mərdana görə Baharı da nökrəçiliyə götürən yox idi. Əsgərbəyli kəndindən, tanış qadınlardan biri Sonaya demişdi: «Bizim kəndə gətirərsən, adam var, mən tapşıraram».

Yağışlı bir gecə, səhər açılmamış Sona Baharı götürüb Əsgərbəyliyə apardı. Nökrə axtaran adamı - Kəmfürsətoğlunun evini tapdılar. Kəmfürsətoğlunun hündür darvazalı böyük bir həyəti vardı. Xanım qapıya çıxıb Baharı süzdü:

- Necə də hörümçək kimi cansızdır, a qız, o nə iş görəcək?

Xanımın rəncbəri gəldi. Xurcununu hazırlayıb şuma, cütə tələsirdi. Baharı yanına çağıraraq soruşdu:

- Cütə minmişən?

- Bəli!

- Kimin cütünə?

Bahar cavab vermədi. Anasının üzünə baxdı.

- Cütçü qardaş, o, əmisinin yanında olub, Allah bizi hər tərəfdən qarğadı, əmi də öldü. Özgə qapısında olmayıb. Bəyim xala sizi dedi, mən də inanıb gətirmişəm. Başaşağı, üzüyola, iş görən uşaqdır. Ancaq ki, mənim xahişim budur, yola verəsiniz, öyrədəsiniz, yetimdir, qəlbi sınıqdır.

Xanım dilləndi:

- Əzizləməyə tutmuruq, işlətməyə tuturuq.

- Elə demədim, xanım, əlbət ki, işləyəcəkdir. İşləməsə, mən özüm onun tənbehini elərəm!

Rəncbər Baharı çağırdı:

- Gedək, - dedi, - zəmiyə, bala! Bir-iki gün hərlən, baxaq görək bəcarırsanmı?

Bahar onun dalınca düşüb getdi. Anası baxa-baxa qaldı. Bir istədi xanıma desin: «Bəs qiymətini, mizdunu danışmadıq axı?...» Buna cəsarət etmədi. Uşağa heç olmasa çörək verəcəklərinə arxayın olub razılıq etdi:

- Allah sizi darda qoymasın!

Bahar Kəmfürsətoğlunun yanında bir müddət nökrə qaldı. Gah onu həyəət süpürməkdə, gah malda, gah xırmanda, gah tarlada, çöl işində işlədirdilər. Cütə mindirir, yük daşıdırır, bənd bərkitməyə göndəridilər. Ancaq çörək verəndə onun uşaqlığı hesaba alınır. Tövlə səkisində ona bir künc vermişdilər. Gecəni üç-dörd saat burada şirin yuxuya gedərdi. Nə at kişnəməsini, nə malların fısıltısını eşidərdi. Hamıdan, hər kəsdən sonra yatardı. Onu işə buyuran və buyura bilənlərin hamısının yatdığı yəqin edəndən sonra yatardı. Gizildəyən dizlərini bükər, arxalığını üstünə çəkər, axur süpürgəsini başı altına qoyub çul kimi düşərdi. Səhər açılmamış qalxar, axşamlar gecədən xeyli keçənə qədər, mal-heyvanı doyurana qədər bu səkiyə çıxmazdı. Səkiyə qalxan kimi yuxu onu aparardı. Xozeyini həmişə onu söyərdi:

- Mal təzəyi kimi, - deyərdi, - yastılanır, donuz oğlu! Yediyn çörəyə dəyməzsən, harda ölüvay var, məni tapar! Bəxtim belədir!

Rəncbər də Bahardan razı deyildi. Bəzən kotan zənciri boşalar, xış batıb qalar, Bahar boyunduruqdan yığılardı. Öküzlərin ayağı altında qalmaqdan qorxardı. Rəncbər hirsənər, zoğal ağacı ilə öküzləri ölçərdi. Ağzına gələnə deyərdi. Hərdən keçib ala öküzün ağzını qoltuğuna alar, acıqlı-acıqlı burnunu övkələyərdi: «A bunun burası, əfəndi tapşırmaqaydı, görərdin nə deyərdim! A bunun burası...»

Bahar sonra bildi ki, heyvanın ağzına söyməyi əfəndi məsciddə

qadağan etmişdir; çünki «heyvan ağzında Allaha dua eləyir».

Bahar rəncbərin hirsli vaxtında sakit dayanardı. Rəncbər acıqlanardı:

- Ədə, dilin lal deyil ki, sən də deyənən: «Ərkansız oğlunun malı!»
Bir sən də dillənsənə!

Uşaq qorxusundan dərhal onun sözlərini təkrar edərdi.

Bahar üçün ən çətin iş cütə minmək idi. Boyunduruqda oturanda Baharın əziyyəti birə min artırdı. Dayana bilmək üçün ayaqlarını cüt zəncirinə dolamalı idi. Yırtıq çarıqdan çıxmış ayaq barmaqlarını zəncir əzib göyərtdi. Ayağında ot yox idi. Dəri sümüyə yapışmışdı. Zəncir dəyən kimi barmaqları sızıldayırdı. Uşaq, iynə üstündə oturmuş kimi əzab çəkirdi. Amma dillənə bilmirdi.

Xırman işi də ağır idi. Yayın бүркüsündə ayaqlarına tikan, dırnaqları arasına qılçıq bata-bata küləş üstü ilə öküzlərin dalınca yüyürməlidir. Balaca bir dairədə küləş samana dönənəcən yüyürməlidir. O, yorulur, başı gicəllənir, yıxılma olurdur. Öküzün quyruğundan tutur, güclə ayaq üstə dururdu. Kölgəlikdə başını açıb oturan və qəlyan çəkən xozeyini Bahara baxırdı:

- Tərpəş, tərpəş, ədə, ətbala-zad deyilsən ki, yeyin getsənə!.. - Bahar var gücünü yığıb əlindəki çubuqla öküzləri haylayar, addımlarını yeyinlədər, ağasının qəzəbindən qorxardı.

Xırman qurtaran kimi Baharın göz açmağa macalı olmurdu. Camaat nahara oturanda ona bir parça çörək verirdilər. «İş yamasın» deyər, gəvələyə-gəvələyə küləş içində gəzirdi.

Xırman yığılan vaxt Bahar sevinirdi. O, axsaya-axsaya axtarıb əvəlik tapar, ayağının qabarlarına basardı. Çaya enib əl-üzünü yuyar, doyunca sərin sudan içərdi.

Yağış ucundan xırman olmayan günlər Bahar mal otarmağa gedərdi. Gündüz dağının başında soyuq şümal bir daşın üstündə oturub qılçalarını sallar, çörək dəsmalını dizləri üstünə açıb, lavaş

ovuntularını ovuclayıb yeyərdi, həsrətlə kəndə baxardı. Yenica yuxudan ayılan kənddə Baharın gözünə nələr, nə ləzzətli şeylər görünərdi:

«Dama-divara çıxıb qanad çalan, üzünü günəşə tutub banlayan ağ, qırmızı xoruzlar, doqqazda eşələnən al-əlvan fərələr, qırt-qırt edən, analarının yanında xırdaca göbələk kimi görünən, cıvildəşən sarı cücələr nə qədər xoşbəxtdirlər.

Onlara çörəyi cirə ilə vermirlər. Analarından ayırmırlar, isti yataqdan qovmurlar. Xış dərinə batanda onlar yıxılırlar. Ayaqlarını zəncir kəsmir. Gözlərinə qılçıq dolmur...

Gün bir az qalxan zaman bağ-bağçada oynayan, talvarlarda söykənib kitabə baxan bəy balaları, kərə yaxmacı yeyən hampa uşaqları nə qədər xoşbəxtdirlər. Hər başıpapaqlıdan gizlənən yeni-yetmə, nişanlı qızlar nə qədər xoşbəxtdirlər! Onlar heç nəyə həsrət deyillər. Yavan arpa çörəyi onların ağzını aparmır. Üzləri gün altında qabıq qoymur. İstidən gözləri ağrımır, dizləri gizildəmir, tərdən boğulmur, qızdırmaya düşmürdülər. Damlarında süfrə-süfrə alma, ərik qaxı sərənlər, tut qurudanlar nə qədər xoşbəxtdirlər! Onlar möhtac və ac deyil. Bağların, bağçaların, dirriklərin məhsulu onlarıdır. Ağ, qırmızı, şirin sulu əriklər... Peyvənd alçalar, gavalı, yaz-payız almaları, kişmiş üzüm salxımları... Bahar baxdıqda ağzı sulanırdı. Həyat ona həm dadlı, həm də acı gəlirdi. Kəndin ortasından axıb uzaqlara yol alan, kül altında kərənti tiyəsi kimi işıldayan Səbey çayı, çay üstündə xəyal kimi uçan qaranquşlar, Badamlı bulağının buz kimi sərin suyu, söyüd kölgələri, həyətlərdən göyə ətir səpən məxmər, mixək gülləri, gülöyşə nar ağacları... Bir badya köpüklü süd verən inəklər, yaşıl yamaclar... Arabalar dolusu novbar yemişlər, zolaqlı şamamalar... Mələşən quzular, bal yağın, beçə verən arılar, kövşənə səs salan çoban mahınları, kəklik ovu...

Bunlar kimin üçündür, bunlar kimindir? Ay dünya, nələrin var!

Ax, ağacda yarpaq, budaqda bir quş olaydım!»

- Şarp!

Baharın kürəyindən elə bir ağac çəkdiilər ki, səsi qayalara düşdü, şirin xəyallarını sanki qəfildən qılıncladılar.

- A donuz oğlu, taxılı niyə basdırırsan?

Qoruqçu bir də vurmaq istəyəndə Bahar yaralı quş kimi özünü şuma tulladı. Qoruqçu dəyəniyi çiyinə qoyub onu qovurdu, uşaq qorxu, dəhşət içində var gücü ilə qışqırır, kimi isə haraya çağırırdı...

Altıncı fəsil

GECƏNİN HÖKMÜ

Həqiqətin gecəsi yoxdur,
Gecənin də həqiqəti var!

Güney kəndinin şimal tərəfi dağavar yer idi. Düzdən dikləndikcə xırda təpələr, təpələri ötdükcə tək düşmüş Gündüz dağı, onun da-
lında yenə silsilələnmiş Göyümsov dağlar gəlirdi. Güney kövşəni şimaldan ayıran Göyümsov sıra dağlarının başından il uzununu qar getməzdi. Ətəkləri yay-yaz yamyaşıl olardı. Buralar kənddən uzaq olsa da otun çoxluğundan yerindən tez qalxan malını bura sürərdi. Uzaq kəndlərdən də naxır gələrdi.

Bahar burada mal otarırdı.

Uzun, qismən meşəlik və sıldırımli dağların dibindən burularaq gedən və tərtəmiz daşlara çırpılaraq səslənən Majın çayı axırdı. Bu çay dağları yarımdayrə şəklində dolanıb kəndin ayağında Səbəyə qarışırdı. Bu çayın quduz vaxtı yazın ilk aylarıdır. Ovçuların deməyinə görə yazbaşı bura qorxulu olur. Qar əriyəndə bu dərələrdə qıj axan suyun şaqqaşaqından durmaq olmur. Qış uzununu üst-üstə yığılıb bərkiyənlə və gün dəydikcə qopub dərə uzununu başısağa sürüşən qar güllələri, buz parçaları top kimi səslənir. Deyirsən dağ uçdu! Nə qədər heyvan qara düşüb ölür. Bəzən qar çayın üstünü basır, az qala yolunu dəyişir. Odur ki, yayın əvvəllərinə qədər buraya əl-ayaq dəymir. Mal-heyvan da gətirmirlər. Qarı əriyənlərin o tərəfi qoruq kimi otlu qalır. Yaxın kəndlərin bir neçəsi bu zamanlar həmin otlaqlardan faydalanır.

Budur, çayın qırağında, bir az dikdə meydança kimi uzanan qumlu yer - sel yatağıdır. İndi bu qumda uşaqlar, kənddən uzaq düşmüş,

doqqazların oyununa həsrət qalmış naxırçılar aşıq-aşıq oynayır, sapand atırlar. Qayadan daş aşırmaq üçün mərcəşir, ötüşürlər.

Burada uşaqların işi oynamaqdır; çünki nə malın ac qaldı dərdi var, nə də onu taxıldan, qoruqdan qaytarmaq lazım gəlir. Dağ döşləri başdan-başa xamadır. Mal yeyir, doyur, dərəyə enib sərin qar suyuna döşənir.

Çiçək yığmaq üçün döşə diklənən Bahar, şehli otlaqları ayaqlayır, adətincə kollara ağac vuraraq yeriyirdi. Daha yüksəklərə çıxmaq mümkün olsa, Göyümsovun dal tərəfinə doğru gedən dar və qayalıq keçidi görmək istəyirdi. Bu keçid haqqında çox eşitmişdi. O bir ovçu kimi diklənirdi.

Dayanıb geri döndü, dərədəki yoldaşlarını səslədi. Hay verdilər. Mürsəlin tulası dovşan kimi hoppana-hoppana Baharın yanına gəldi. Bahar tulaya çörək atdı, tula nə çörəyə, nə Bahara baxdı. Bir-iki dəfə hüddü, sürətlə sıçrayıb yuxarı ötdü. O, kollara sürtüşüb xışıltı eləyən kimi bir keçə mələdi. Bahar dırmaşdı:

- Burada keçə nə gəzir, kimin heyvanı olar.

Bahar yaxşı bilirdi ki, malın hamısı aşağılardadır. Bu qayalıqda qoyun-keçi olası deyil. Lakin o şübhələndi ki, bəlkə azmış, ya canavar aparmış bir heyvan ola. Kollardan tuta-tuta dırmananda, tulanın iplə oynayan pişik kimi atılıb-düşdüyünü gördü. Bir ceyran balası itin qabağında heyran-heyran dayanıb mələyirdi.

Bahar sevindiyyindən bilmədi nə eləsin. Yoldaşlarını səsələsin, ceyrana daşını atsın, ya hürkütməmək üçün gözə görünməsin, yoxsa tulanı qısırtsın.

Bu fikirlər öləri işıq kimi onun zehmində oynadı. Lakin yenə tərəddüdün qarantlığında çaşıb qaldı. Tula ceyranın gah böyrünə, gah qabağına keçib hoppanır, zingildəyib sanki Baharı çağırırdı. Ceyran da tulanın qabağında dayanıb mələyirdi. Təəccüblü idi. O, tuladan qorxursa, nə üçün qayıdıb qaçmır. Qorxmursa, nə üçün

döyükdür. Bahar yaxşı bilirdi ki, tula ceyran ilə ayaqlaşmaz. Ceyran bir də mələyib yuxarı baxdı, səs gəldi. Bahar diqqət verəndə aşırmda bir sürü ceyran gördü. Biri dönüb geri baxır, mələyirdi.

Bahar fürsəti itirəcəyindən qorxub irəli yeridi. Bildi ki, ceyran balası sürüyə qaçmağa çalışacaqdır. Tulanın köməyi ilə ceyranın qabağını kəsdi. Ceyran quş kimi hoppanıb göyə qalxanda bir ayağı Baharın əlinə keçdi. Heyvan göydə çırpındı. Bahar arxası üstə yığıldısa da, ceyranın ayağını buraxmadı. Cəld onu qucaqlayıb saxladı. Aşağıdakı yoldaşlarını hayladı. Uşaqlar onun səsinə eşidirdilər, lakin qayalar səsi elə yayırdı ki, Baharın hansı səmtə olduğunu, nə dediyini anlaya bilmirdilər. Tula dərəyə doğru götürüldü. Xəbər aparırdı.

Bahar qolunu ceyranın boynuna salıb döşünə sıxmışdı. Bir əli ilə də heyvanın qabaq ayaqlarını cütləşdirib bərk-bərk tutmuşdu. Ceyran mələyirdi. Hərdən çapalayıb əldən çıxmaq istəyirdi. Dağın başından, sürüdən ona səs verirdilər. Bahar ceyranın tükündən anasının onu təzəcə yaladığını bildi. Belinin tükləri hələ də yaş idi. Bahar onun gözəl başını, zərif boynunu tumarlamaya başladı. Göbəyinin maya kimi yumşaq olduğunu gördü. Ceyran lap körpə idi. Baharın ürəyi birtəhər oldu. Balasını çağırən ananın səsi Baharı kövrəltdi, az qaldı ceyranı əldən buraxsın, heyvanın üzündən öpdü. Özünə toxtaqlıq verdi:

«Mən öldürməyə aparmıram, bəsləyəcəyəm, ələ öyrədəcəyəm, böyüdəcəyəm. Quzu kimi saxlayacağam».

Bahar ceyranın şabalıdı rəngli, həm də gümüş kimi işıldayan dırnaqlarına, qələm kimi düz və nazik qıçlarına, iri və həyəcanlı gözlərinə, pərişan boynuna baxdı. Üzündən-gözündən öpə-öpə dərəyə sarı endi.

Xozeyin bilməsin deyə, Bahar ceyranı öz evlərinə aparmaq fikrində idi. Yarı yolda Mürsəlin qucağına verib malı ayırdı, yeyin

sürüb evə çatdırdı. «Anam çağırmışdır» - deyər xozeyindən izin alıb yüyürə-yüyürə kəndlərinə qayıtdı.

Baharın qapısı camaatla dolmuşdu. Qucağında ceyran balası, eşşəyin üstündə sevincək oturan uşağı adamlar əhatə etmişdilər. Kimi soruşur, kimi gülür, xoşlanırdı. Kimi Baharın anasını yanlayıb ovun qiymətini xəbər alırdı. Bahar isə əhvalatı başdan-ayağa şirin-şirin danışib özünə kömək edən tulanı çağırırdı. O, vəfalı heyvan kimi sanki heç bir şey eşitməmişdi. Lap kənarda, divar dibində oturub adamlara tamaşa edirdi.

Ağarəşid də Baharı danışırdı:

- Yaxşı, Bahar, neçə nəfər mal otarırdınız?

- Üçə nəfər, Mürsəlgil dərdəydi. Döşə qalxan bir mən idim.

Ağarəşid üzünü Mürsələ tutdu:

- Bəs necə bölüşdürəcəksiniz, yoldaşlı deyilsinizmi?

Mürsəl özünün ova şərikliyi haqqında eşidəndə sevindisə də, Baharın xatirindən keçmədi. Müəyyən cavab demədi. Ağarəşid yenə danışmaq istəyəndə Sona acıqlandı.

- Nə danışırısan, Ağarəşid, uşaqların içinə fitnə salmağamı gəlmisən.

Ağarəşid dedi:

- Fitnəkar özünsən, ay arvad. Mən haqq-hesabın düz getməyənə görə deyirəm. Üç yoldaş bir yerdə ov tutub, əlbət ki, burada...

Sona ceyranı uşağın qucağından alıb evə girdi.

Bu gecə Bahar sevindiyyindən yatmırdı. Ceyranı qapının yanında bağlamışdı, qabağına çörək ovuntusu, tut yarpağı, güllü yonca tökmüşdü. Bir kasa suyu dəqiqədə bir onun qabağına qoyub götürürdü. Ceyran küsmüş kimi üzünü yana çevirirdi. Bahar onun başını kasaya əyib balaca, bülöv rəngli incə dodaqları suya dəyənəcən buraxmırdı. Ceyran nə yeyir, nə içirdi. İri, dalğın gözlərini pəncərədən, çölün qaranlığından ayırmırdı. O, üzünü qaranlığa doğru

çevirib elə sakit durmuşdu ki, deyərdin anasının səsini, hənirtisini gözləyir. Bu saat top kimi atılıb şüşələri də qıracaq, düz səhralara üz qoyacaqdır. Uşaq ovun bu dalğınlığına dözə bilmirdi. Sağına, soluna keçib azıqlayır, oxşayırdı. Xəyalında onu bəsləyib böyüdür, evə alışdırır, qoyun-quzuya qatırdı...

Bahar bu fikirlərdə ikən ov mələdi. Onun səsi xoş bir xəbər kimi sahibini sevindirdi. Bahar qəhqəhə çəkib güldü. Ceyranın boynunu qucaqladı. Çalışdı ki, ceyran bir də mələsin. Bahar o axşamını ceyranla keçirdi, onun sevinc və xəyalı ilə də yuxuladı.

Mərdanın biçin paltarında, əlində oraç, qan-tər içində qayıdıb evə gəldiyini gördü. Yoldaşı da vardı. Evə girən kimi qardaşını qucaqlayıb muştuluqladı. Bahar boynuna xınadan xal qoyduğu ceyranı böyük qardaşına göstərəndə Mərdan da sol döşündən bir qırmızı kitab çıxarıb ona verdi. Kitabın varaqlarını açanda ətir iyi gəldi. Gül yarpaqları yerə səpələndi. İsti və xoş bir külək yarpaqları astanaya yığdı. Ev lalə kimi qızardı. Quşlar həyətdə doldu, qanad çalıb səs-səsə verdi. Mərdanın qabağına bir gümüş yəhərli kəhər at çəkildilər. «Yorulmusan,-dedilər,-bəsdir piyada gəzdiyin». Mərdan cəld at üstə qalxdı, qardaşını da tərkinə alıb bulaq başına yollandı. Ceyran dayça kimi atın dalınca qaçırdı. Tərlər içində şimşək kimi süzüb oynayır, quzu kimi mələyirdi. At kişnəyib cavab verirdi. Dağları, meşələri ötüb gedirdi. Yer ayaq altından xalça kimi sürürür, adam qov kimi yüngül görünürdü.

Bahar, səhərin sərin küləyi ilə açılan kirpiklərini ovuşdurub ayağa qalxdı. Anasının evdə gəzindiyyini, onun dəsmalına pendir-çörək qoyduğunu gördü. Çarıqlarını geyinə-geyinə yuxusunu anasına söylədi.

- Axar suya danış, bala, Allah xeyir eləsin! Quş - muştuluq, at - ucalıq, kitab - nağıldır. Yuxun çin olsun, bala! Xoş xəbər alacaqsan, qardaşın gələcək, ağ günə çıxacaqsan!

Baharın yuxusuna ümid var idi. O, ceyran balası ilə ünsiyyət bağlayıb bütün əziyyətlərini onunla unudurdu. Həmişə söhbətini ceyrandan başlayır, Mərdanda bitirirdi, Mərdandan başlayır, ceyranda bitirirdi. Onun qısa danışığı o qədər şirin, o qədər səmimi və təbii idi ki, anası qəsdən dönə-dönə dindirər, sevinər, öyünər, ürəyində dua edərdi: «Bu şirindillini mənə çox görmə, ay Tanrı! Qoy bu mənə təsəlli olsun. Hər yerdən gələn bəlalara sənə görə bir iqbalsızın da ahını eşitsən!»

Sona həm Baharın həvəsinə, həm Mərdanın eşqinə ceyranı yaxşı bəsləyirdi. Quzu kimi ələ alışdırmışdı.

Payızın axır aylarında ceyran böyümüş, lap kökəlmişdi. Yerdə-göydə durmurdu. Sonə hərdən onun bəndini açıb həyatə buraxırdı. Heyvan azadlıq həvəsindən ruhlanıb bütün küçəni başına alır, gəzirdi, divarı, çayı, çəpəri aşır, quş kimi uçurdu. Bir dəqiqədə xəyal kimi gözdən itirdi. Görən deyirdi getdi, bir də qayıtmaz. Çox çəkmədən görərdin o həlim heyvan, budur, dönüb gəldi, sahibinin ətkəlinə sürtündü. Sanki deyir: «Haracan, deyirsən, qaçım!»

Aşura günü kəndlilərin təziyəsinə tamaşaya gələn «Vağzal ingilisi» Sonanın ceyranını görmüşdü. Yassar Lətifə nə tapşırırdısa, yüzbaşı əlini gözünün üstünə qoyub baş əymişdi.

Səhərisi Yassarın yasavulu Sonanın qapısını kəsdə:

- A Sonə xala! - dedi. - Yüzbaşı səni istəyir.

- Neyləyir yüzbaşı mənə?

- Özümdən soruşarsan, gedək!

Sonə ürəyində dedi: «Xeyirə çağırmaqçılar ha, şəərə düşmüşlər!..»

- Yaxşı, bu saat, evi yığıdırım, gələrəm.

Yasavul astanadan tərpenmirdi:

- Yox, özümlə getsən yaxşıdır!

Sonanın acığı tutdu:

- Nə belə saqqız kimi suvaşırsan, dedim gələrəm, gələrəm! Qazamata dustaq aparırsan yoxsa bu əziz gündə?

Yasavul, arvadın dik danışmağından sözünü çaşdı. Ancaq bunu təkrar eləyə bildi:

- Özümlə getsən yaxşıdır.

Yüzbaşı Sonanı görcək dedi:

- Havaxt sənə qalmaqalın kəsiləcək, ay arvad?

Sonə dinmədi. Yüzbaşı sözünün yerində deyildiyini və hərfi tutduğunu güman etdi, bir az da qışqırdı:

- Bilək də, bilək gərək havaxt sənə səsin kəsiləcək, havaxt!

Yoxsa hörmət qoyduqca başa çıxırsan?

Sonanın yasavula qarşı doğan hirsini yüzbaşıya qarşı daha da alovlandı. O da sual ilə başladı, sual ilə də davam etdi:

- Məni niyə çağırarsan bura?

- Oğlun ceyranı hardan gətirib?

- Yüzbaşıya nə borcudur o?

- Səndən söz soruşuram, hardan gətirib?

- Yoxsa Hacınnı indi də ceyrana gözü düşüb?

- Cavab ver, deyirəm, hardan?

- Sənə borc deyil. De görüm, mənə işimdən, kasıblığımdan eləyib bura niyə çağırarsan? Yoxsa ceyrana da vergi qoymaq istəyirsən?

Yüzbaşı Sonanın acıqdan titrəyən dodaqlarına, qızaran və yanan gözlərinə təhqirli bir nəzərlə baxdı:

- Bəyəm bu kəndin sahibi yoxdur ki, evdə izinsiz ceyran saxlayırsan? Yoxsa özbaşınalığa üz qoymusunuz?

- Yoxsa mənə adamsız görüb ayaqlamaq istəyirsən? Mənim evimdə, uşağımın əyləncəsində nə işiniz qalıb sizin? Belə də yüzbaşılıq olar?! Nə bəladır başımıza gətirirsiniz!

Yassar Lətif qulaq asmaq istəmədi. Səsinə dəyişdi, barmağını silkələyərək qadını hədələdi və qəti ömr elədi:

- Bu saat gedib ceyranı gətirərsən!
 - Hökmdü?
 - Bəli, hökmdü. Gətirərsən burda danışıraq. Şər zahirə hökm elər!
 - Ceyran uşağımındı, öldürsən də əldən verməz!
 - Bir kəlmə dedim, qurtardı, getdi. «Uşaq!» Uşağımı özünə qatarım, özünü də uşağına. «Tapan tapanın olsa, qoyun çobanın olar!» Biz bilirik necə uşaq böyüdürsən! Mərdan göz qabağındadır.

Yassar üzünü yasavuluna tutdu:
 - Nə durmusan mat-mat?
 Yasavul qorxusundan dik atıldı, tez tüfəngi çiyinə saldı. Sonanın qabağına keçib dedi:

- Gəl, gəl, tez ol, ceyranı gətir. Sonra danışarsan, gedək!..
 Sona yasavulun qabağına düşüb dəftərxanadan çıxdı. Evə tərəf gedirdi, lakin ayaqları getmirdi. O, dünyada çox təhqir edilmişdi. Gücün, bu dünyada hər şey demək olan gücün ağırlığını öz başında hiss etmişdi. O bilirdi ki, ceyranın deyil, Baharın da ixtiyarı «divan» adamlarındadır. Onlar istədiklərini edirlər.

Əgər bu ceyran canavarın, meşə yırtıcılarının hücumuna uğraşaydı, Sona igidlər kimi sinəsini qalxan edib oğlunun sevincini qoruyardı. Qəlbinin parçalanmağına razı olar, ceyranı isə verməzdi. Lakin indi pristav, rəis - hamısı hökumət adamları onun gözünün qarşısında idi. Sona fikirləşir, nə edəcəyini bilmirdi. Evə doğru hər addımında məchul və qorxunc bir macərəyə yaxınlaşdığını güman edirdi. Ürəyi döyünürdü. Yasavul onu qayğılarından ayırmaq istədi.

- Sənin ceyranın sabah bu vədə misterin hüzurunda olacaq, gərək özün fəxr eləyəsən...

- Mister kimdir?

- Sabah «Vağzal ingilisi»nin ad bayramıdır. Koxadan tutmuş pristavacan-nahiyənin hamısı onun evində olacaq. Ceyrana baxanda sənin oğlunu da bir yada salacaq ki... Onsuz da oğlunun xozeyini

Kəmfürsətoğlu ceyranı çəkib əlinizdən almaq istəyir. «Nökərin tapdığı, - deyir, - ağasına çatar». Amma ingilis heç olmasa yada salacaq. Bəlkə kefləndi, bir peşkəş də verdi.

- Sağ verməsin. Oğlumun əlindən almasınlar... hələ.

Sona misterin adını eşitmişdi, kim olduğunu da yaxşı bilirdi. Yaxşı bilirdi ki, mister bu nahiyədə ingilislərin tikməsidir. O burada bəyləri, xanları qorumağa, kəndləri çapıb-talamağa, kasıblara divan tutmağa oturmuşdu. «O, uzaq yerlərdən - ölkələr, dənizlər basa-basa buraya xeyrə gəlməmişdir. Bizi də Hindistan kökünə salmaq, var-yoxdan çıxarmaq, aldatmaq, tora salmaq üçün gəlmişdir. Əbəs deyil ki, misterin atı, faytonu yola çıxanda bəylər qurban gətirir, ayağından öpür, övliya kimi səcdə edirlər. İt itin ayağını basmaz». Mister bəylərin, hampaların havadarıdır, onlar da ağalarının qədərini pis bilmirlər, sağ bilməsinlər!..

- Ay binamuslar, ay tülküdən əskiklər!

Sona hiddətini söz-söyüşdə ifadə etmək istəyirdi. Bu da mümkün deyildi. Bunların, camaata qatil kəsilən bu yüzbaşı və pristavların işləkləri, əməlləri qara cinayətlər silsiləsi kimi onun gözü qabağında dururdu. Bir müddət bunlar xalq fəslə paşalara, əfəndlərə satdılar. İndi də ingilislə satırlar...

Sanki Sona vətəninin, xalqının başına gələn fəlakətləri öz həyatında aşkar hiss edirdi. Körpə bir uşağın sevincini də qarət edən bu canavar işahlıları kim, nə zaman bizim ana torpaqlardan qovacaqdır? Nə zaman, nə zaman?..

Sonanın ən böyük arzusu bu günü görmək, bu qarətçi quldurların dalınca ağır bir daş atmaq idi... «Ax, balalarım olmayaydı, düşməni dişimlə didərdim!..»

Sona camaat arasındakı danışılardan bilirdi ki, aylarla yollar basa-basa gəlib buralara çıxan o «boz şeytan» uzun və murdar fil xortumu ilə yalnız nefti sormur. Gecə-gündüz dağda-daşda süm-

sünür, ağıl kəsən yumşaq və «yağlı» yerlərdə mıx-tövləsini bərkitməyə, vətən torpağının şirəsini, fağır-füqəranın qanını sormağa çalışır. O burada özünə nöqərlər tapır. Onun pristava verdiyi hər hədiyyə, yüzbaşıya doğru çevirdiyi hər xoş baxış rəiyyəyə çox baha tamam olur, vətənə ağır başa gəlir.

Mister əhvalatını eşidəndən sonra Sona, ceyranından - oğlunun son təsəllisindən tamam əl üzdü. Sanki qucaq dolusu səadəti əlindən aldığı üçün qeyri-ixtiyari qolları yanına düşdü, sinə dolusu bir ah çəkdi. Yıxılacağını güman edib, boşalmış əllərini taqətsiz dizlərinə qoyub çökdü.

Yasavul kənardan baxan olmadığını gördükdə rəsmiyyəti pozaraq Sonanın qolundan tutub qaldırmaq istədi. Sona dirsəyi ilə rədd etdi. Yasavul səsini yumşaldıb dedi:

- Günah sənin özündədir axı!

Sona ayağa qalxdı. Yasavul qorxmuş kimi kənara çəkildi. Sona dinmədi. Qarşısındakı tozlu yollara baxa-baxa bir müddət yeridi. Sanki nəyi isə fikirləşirdi. Birdən soruşdu:

- Nə günahın yiyəsiyəm mən?

Yasavul dediyini yadından çıxarmışdı. Sona bir də soruşanda xatırladı.

- Tərs danışsın!

- Bu zülmü sən görürsən ki, uşağımın...

Yasavul onun şikayətini eşitmək istəmədi:

- Zülmədən keçib, ay arvad, sən tərs danışmasan, ceyranı özün qucağına götürüb ingilisin qapısına aparsan, yəqin bir qızıl peşkəş də alacaqsan! Bu da sənin kimi kasıb arvadın bəsidir... Ceyran sənə nəyinə yaraşır? Uçuq daxmanamı? Daha da səni kasıblıqdan qoyur...

Yasavulun məsləhətinə Sona güldü, tərs-tərs müsahibinə baxıb bu sözü təkrar etdi: «Qızıl, qızıl!»

Sonra Sona nə fikirləşdisə yenə kiridi. Elə bil yasavulun sözünü

düşünür, ölçüb-biçirdi. O birdən başını qaldırdı. Sanki bu təklifə razı idi:

- Düz deyirsən bunu! İndi ki, ingilisə çatacaq, yüzbaşı qoysun ceyranı özüm aparım. Sən deyən kimi, uşağa bir arxalıq pulundan, zaddan...

Yasavul dediyinə peşman oldu. O, Sonanı sakit etmək, susdurmaq üçün bir məsləhət görmüşdü. Arvadın birdən-birə yumşaldığını, razı olduğunu görüb canına qorxu düşdü. Qorxdı ki: «yüzbaşının acığı tutar. Sona da «yasavul öyrətdi» - deyər, - arada pis kişi mən ollam».

Yasavul istədi sözünü çevirsin, amma Sonanın ovu verməyəcəyindən ehtiyat edib susdu. Xəyalında dedi ki, «iş o yerə çatsa, yüzbaşıya deyərəm aldatmaq üçün idi, yoxsa ceyranı gətirmirdi...»

Sona bir də təkrar elədi:

- Düz deyirsən, özüm aparım ingilisin lap hüzuruna!

- Dəftərxanada arxayın danışırıq...

Sona evə gələndə ceyran başını qolları arasına qoyub yatmışdı. Ayaq səsi eşidib dik qalxdı, qapıya baxdı.

Ehtimal ki, o körpə heyvan balaca müsahibinin, onu yemləyib bəsləmək istəyən Baharın gəldiyini güman edib sevinmişdi. Heyf ki, bahar yox, qılınc kimi bir qış gəlirdi. Yasavul tūfəngi çiyinə salıb ceyranı qoltuğuna vurmaq istəyəndə Sonanın ürəyi dözmədi, yasavulun ətəyindən tutub geri itələdi.

- Nə qayırırsan, pendir motalı-zad deyil ki! Çəkil qırağa. Bu nəciblikləmi ceyranı saxlamaq istəyirsiniz?

Sona ovu öz balası kimi ehtiyatla qucağına alıb evdən çıxdı. Qapını kilidləyib yola düşdü.

Onlar dəftərxanaya tərəf gedirdilər. Hər görən Sonanı dayan-dırmaq, apardığı gözəl heyvanın başını tumarlamaq, onun iri və gözəl gözlərinə doyunca baxmaq, təmiz səsini eşitmək istəyirdi.

Lakin yasavulu Sonanın yanında görüb cürət etmirdilər.

Həyətdən çıxanda ceyran çapaladı. Az qaldı əldən çıxıb qaçsın. Sona onu buraxmağa hazırı. Ancaq bilirdi ki, kəndin bu dar doq-qazlarında o körpə heyvan itlərin əlindən, yasavulun gülləsindən qurtula bilməyəcəkdir. Ürəyində ona təsəlli verirdi: «Ay heyvan, səni cəlladlar əlinə vermərəm, qorxma!..»

Daha ceyran tərپəmədi. Sanki o, Sonanın ürəyindəkini hiss etmişdi. Ona görə də qucağına, qəlbina daha bərk yaslanmaq istəyirdi. Üzünü onun əllərinə, paltarına sürtürdü. Ceyranın hər hərəkəti Sonanın ürəyinə toxunurdu. Onun üzündə balasını basdırmağa aparan bədbəxt ana müsibəti oxunurdu. Yerə baxan gözlərindən, yavaş və ürəksiz addımlarından məlum idi ki, xiffət içindədir, fikri özündə deyil.

Onun dərdi üstünə dərd gəlmişdi. Yetim oğlunun yeganə sevincini alıb aparırlar. Misterin - qarətə, çapqına gələn, vağzalda məskən salan o boz adamın uşaqlarını əyləndirmək üçün aparırlar. O uşaqların hər şeyi vardı, ceyranları da olmalıdır. Baharın heç nəyi yoxdur, ceyranı da olmamalıdır. Onun çöldən tutduğu ovu da, dağların bəxş etdiyi ceyranı da saxlamağa haqqı yoxdur: çünki Bahar yetimdir, Bahar yoxsuldur, Bahar nökdir, Bahar adamsızdır...

Düşündükcə Sonanın qəlbindən qara qanlar axırdı. Ürəyi sovrulmuş xırman kimi boşalır, soyuq dağ küləkləri könlünün mətləblərinə, arzularına süpürge çəkirdi.

Özünə cürət verdi:

- Mən Sona deyiləm əgər bu ceyrana ingilis əli dəyər!

Sona ovu qaçıрмаğı qət etmişdi. Amma indi, günün günorta çağı bu mümkün olan iş deyildi.

Nə fikirləşdisə, birdən addımlarını yeyinlətdi. Yasavul da sürətlə getdi. Dəftərxanaya çatanda Sona ayrı bir ahənglə yüzbaşıya yalvardı:

- A Lətif qardaş, bunu mənə əvvəldən de də. Mən elə bilirəm kəməmək üçün istəyirsiniz, günahdır deyirəm, qorxuram. Ağalara istədiyinizi bilsəm, bunu mən bərli-bəzəkli gətirərdim ki! Başına, boğazına xına yaxardım. Mən özüm də bu sovgatı elə bir nəcib yere layiq bilirdim. Aparacaqdım da... İndi mənə Kazım qardaş başa saldı. İngilis ağalara min belə ceyran qurban. Ancaq ki...

Yüzbaşı Sonanın «yumşalıb» yola gəldiyini və ceyranı görüb sevindi. Bir əli ilə ovun başını tumarladı, o biri ilə dodaqlarını aralayıb dişlərinə baxmaq istədi və soruşdu:

- «Ancaq» niyə, «ancağı» nə üçün.

Sona elə bu sualı gözləyirdi:

- Ancağı budur ki, ay Lətif qardaş, mən istəyirdim, ceyranı bəzəyim, boynuna yaxşı bir qotaz asım, yuyub təmizləyim, ingilis ağaların evinə gedəndə deməsinlər ki, qanmaz müsəmandırlar. Çoban kimi çöldən, necə tutublar, mənəm qarıma da elə gətiriblər!.. Axı buna baxacaqlar, tumarlayacaq, bəlkə öpəcəklər də. Yaraşar ki, bunun bədənində cirk ola, ya toz ola?! Bizim üçün eyib olar. Ləyaqətli yerə gedir, bunu mən bilməmişdim.

Sonanın sözü yüzbaşıya çox xoş gəldi:

- Ay rəhmətliyin qızı, belə fikrin var idi, eləyib gətirəydin də! Soruşmaq nə lazımdır daha? Necə layiqdir elə hazırla! Hamımızın baş ucalığımızdır ki, sabah bəlkə mister vaqona qoyub Londona aparası oldu. Məlum olsun hansı vilayətdən, hansı yüzbaşının torpağından...

Sona şəhadət barmağını qaldırdı:

- Birçə gecə mənə möhlət ver, qəşəngcə xına yaxım. Boynundan qırmızı qotaz asım. Elə bəzəyim, elə bəzəyim, gəlin kimi! Boynuna da bir gözmuncuğu!

O, sözünü bitirməmiş, yüzbaşı əli ilə işarə elədi:

- Sən atanın goru, ay arvad apar, əlinə dönüm, gör bir neynirsən.

Pristav-zad da baxacaq, şəhərbəşəhər bu heyvanı gözdircəklər, abırlı peşkəş olsun!

- Lap arxayın ol!

Sona sevincək qarından uzaqlaşanda Yassar Lətif başını eşiyo çıxarıb səsləndi:

- A Sona, bir bəri qayıt!

- Nə var?

- Bir bəri qayıt, söz deyirəm!

Sona yüzbaşının fikrini dəyişdiyindən qorxub duruxdu. Əlacsız qayıtdı.

Yüzbaşı onu daha da yaxına çağırırdı, cibindən nə isə çıxartdı. Sonanın qulağına əyildi:

- Gəlsənə bir iş də eləyəsən, ay Sona! Bizim sovgatımızı xanxaqan hüzurunda soruşacaqlar, gəlsənə bu möhrü xınalayıb ceyranın döşünə basasan, səndən bir şey getmir, qoy mənəm adım da bilinsin. Qoy zəhmətim hədəf getməsin.

Sona möhrü alıb xırda yazısına baxdı.

- A Lətif qardaş, bu yazı xına tutmaz.

- Necə tutmaz, kələğayılara bundan xırda möhür basırlar.

- Baxma, onu mumla basırlar, xına bunun üstünü örtər, yazı düşməz.

Yüzbaşı möhrün yazısına, bir də diqqətlə baxdı, sanki birinci dəfə görürdü. Arzusunun baş tutmadığını görüb məyus oldu:

- Bəs nə sayaq eləyək?

Sona dedi:

- Sayağı odur ki, möhrü mürəkkəblə basarsan. O asan işdir. Ceyranı bəzəyib gətirim hələ, buradaca möhrü bir yerindən basarsan, nə eybi var.

- Axı mürəkkəb tez gedir!

- Tapşırırtıq yağışa salmazlar. Qorxma, yazı heç olmasa bir

Londonacan gedər ki? O da sənə bəsdır.

Yüzbaşı gülümsəyib razılıq işarəsi verdi və dodaqcu dedi:

- Hardadır bizdə o bəxt ki, möhürümüz Londonacan getsin!

- Möhürünüz də getməsə adınız gedər, a Lətif qardaş, fikir eləmə.

Bu işlər ki, siz görürsünüz, hamısı kitablara yazılır, havayı getmir, şəhərbəşəhər söylənəcək, arxayın ol!

Sevincindən Yassarın gözləri parıldıdı:

- Di apar!

Bunu deyib möhürün yazısını bir də gözdən keçirdi, qoltuq cibinə qoydu. Sona çıxmaq istəyəndə soruşdu:

- Bəs haçan gətirərsən?

- Siz havaxt ingilis ağanın yanında olacaqsınız?

- Sabah axşam misterin ad günüdür. Hökmən aparacaq gərək.

- Xınanı bu gecə yaxaram, sabah da qotazları toxuyub qurtararam. Çıraqlar yanana hazır olub gedər.

- Di başına dul kişilər dönsün, ay Sona, görüm əlinin suyunu! Gecikmə, hava qaralanda gətir!

- Baş üstə!

Sona bir xahiş elədi:

- Ancaq, a yüzbaşı, misterin hüzuruna özüm aparacağam!

- Nə təfavütü var. Sənin əl muzdun da məndən çatar.

- Yox, mən onların cah-calalını da görə gərək.

- Arabaya minib gedərsən, yaxşı. Sabah misterin evinə azuqə aparacaqlar. Sən də motalların üstündə oturarsan...

Sona əhvalatı Bahara açmadı, özü isə bütün gecəni bir çimir yatmadı. Yatağına od tökülmiş kimi səhərdək eşələndi. Yandı, ah çəkdi, ah çəkdi, yandı. Sabahısı gün yüzbaşı özü Sonanın evinə gəlmişdi. Ceyranın döşünə, alınına vurulan xalları görüb sevindi, razılıq elədi:

- Ay Sona, əlin ağrı görməsin, yaxşı bəzəmişən. Yəqinimdir ki,

mister bəyənəcəkdir! - Tez möhrünü çıxarıb hovxurdu. - Bircə, Sona, bunu da vur heyvanın döşünə, canım rahat olsun...

Sona onun möhrünü alıb suya basdı, ceyranın kürəyinə vurdu.

- Bu da sənin adın!

- Oxunmur!

- Burada çətin oxunur, vağzalacan quruyar, lap yaxşı oxunar!

Yüzbaşı Sonanı tələsdirdi:

- Vaxtdır, yığış! Arabalar yola düşər, qalarsan. İki saat yolumuz var. Tez getmək gərək ki, qonaqların ayıq vaxtı çataq!

- Nə olub, bəyəm elə tez yatırlar?

- Yox yatmağına yatmırlar, ancaq ayıq da olurlar. Bu axşam nahiyədə ayıq adam tapmaq çətin olar. Dəftərxanaların hamısı misterin bayramını saxlayırlar.

Yassar Lətif öz yasavulu ilə atlı gedəcəkdə. Sona da ceyranı götürüb Fətişoğlunun arabasına minəcəkdə.

Arabanı Fətişoğlu özü sürürdü. Pendir, yağ motallarının dalında ot töküb Sona üçün yumşaq yer hazırlamışdı.

Soyuq payız küləyi əsirdi. Sona dizlərini ota quylamışdı. Fətişoğlunun əyni qalın idi. Kənddən çıxanda hava qaranlıqlaşmışdı. Uzaq çinar, qarağac, qələmə ağaclarının dalında vağzalı zəif lampaları işıldayırdı. Paravozların səsi eşidilirdi. Ancaq nə yolu, nə də ötən qatarları seçmək olurdu.

Fətişoğlu çarvadar idi. Cüt atlı bir arabası var idi. Şəhərdə vağzal, bir də yaxın kəndlər arasında yük daşıyırdı. Bu gün isə yüzbaşının biyarına gedirdi. Yüzbaşının öz arabası var idi, ancaq mister üçün azuqəni Fətişoğlu ilə göndərməyi səbəbsiz deyildi. Misterin qapısına öküz arabası sürmək ayıb olardı. O biri tərəfdən də Fətişoğlu özü məclisə düşüb-çıxmış və xaricilərlə rəftarı bacaran adam idi. Lazım gələsə mister ilə kəlmə verib kəlmə alacaq, başqaları kimi dili tutulmayacaqdı. Fətişoğlu ürəyində yüzbaşıya söylə-söylə

məcburən gedirdi. Sonanın da ceyranını zorla gətirdiklərini bilirdi. O, atlarını qırmanclayıb tez çatmaq, əmanətləri tapşırıb kasıbçılığa getmək üçün tələsirdi. Yəqin bilirdi ki, Arzumanovun dəyirmanında un kirəsi olur, bir dönüm kirə aparsa, filan qədər qazana bilər. Vaxt boş keçməsin...

Sona isə arabanın dahlında oturmuşdu. Qucağında ceyran düşünür, ürək döyüntüsü çəkirdi. Bu günahsız ovu necə qaçıraçağını düşünürdü, ehtiyat edir, tez-tez qabağa doğru əyilir, atları haylayan arabasının enli kürəyinə baxırdı...

Yol yarından keçmişdi. Araba sıx yovşan, yulğun, yemişan kolları arasına çatmışdı. Deyəsən, ağaclar arasından gələn ehtiyatlı bir səs Sonaya deyirdi: «Hə, vaxtdır, fürsətdir, burax gəlsin!»

Sona bir göyə, get-gedə tündləşən qaranlığa baxdı. Çölün səsizliyini dinlədi. Fətişoğlunu duyub salmamaq üçün əvvəlcə qorxa-qorxa qıçlarını otdan çıxartdı. Otların xışıltısına arabasının baxmadığını görüb yavaşca ayağa qalxdı. Ceyranı arabanın kənarına gətirib üzündən öpdü, ürəyində «ya mədəd» deyib birdən yerə tulladı. Ceyran yenidən pərvazlanan quş kimi göydə cəld qol-qanad açdı. Fərəhindən, heyretindən, gözləmədiyi hadisədə yavaşca bir mələdi, özünü sükuta qərq olmuş qaranlıq çölün dərinliklərinə atdı. Kolluqlar arasında bir xəyal kimi yox oldu. Bu halda araba elə yeyin gedirdi, təkərlər daşlara toxunaraq elə şaqqıltı qoparırdı ki, göy guruldasa eşidilməzdi. Sonə istədi qışqırsın, hay-haray salsın. Bir az dayanmağı vacib bildi. İzi azdırmalı idi. Bir tərəfdən də qorxurdu ki, Fətişoğlu onu qabaqlayıb ceyranı soruşar, onda işin üstü açıla bilər. Araba bir qamışlığın yanından ötürüb bəylik çəkiliyinə yaxınlaşanda Sonə səsləndi:

- Vay, evim yıxıldı! Ceyran qaçdı, ay qardaş, qoyma! Qoyma, getdi!..

Fətişoğlu Sonanın səsinə eşitdi, amma nə dediyini anlamadı.

Əlləri atların cilovunda, çiyini üstədən geri baxdı. Sonanın əllərini dizinə çırpdığını gördü. Tez cilovu çəkib arabanı saxladı.

- Nə oldu?

- Nə olacaq, ceyran qaçdı! Evim yıxıldı!

- Hayana qaçdı?

Sona yolun sağ kənarını göstərdi:

- Bu yana, bax, çəpərin içinə soxuldu, indicə hoppandı. Vay, mənim başım batsın! Nə cavab verəcəyəm!

Fətişoğlu əlində qamçı kola soxuldu. Beş-on addım qaçdı. Dayanıb qaranlığa baxdı, od dəyirmanının saat kimi yeknəsəq səşindən başqa heç nə eşidilmirdi. Gözü qaralan kimi oldu. Boş yerə gəzindiyinə gülüb qayıtdı:

- Nə təhər oldu ki, əldən buraxdın, ay arvad?

- Ciyəri yanımış xam saldı, birdən quş kimi əlimdən sıçradı.

- Bu yerdə deyiblər:

Bu dağlar, daşı dağlar,
Səndən kim aşdı, dağlar?
Gözümü yuxu tutdu,
Ceyranım qaçdı, dağlar!

- Yox, yuxulu-zad deyiləm, xam saldı. Deyəsən, çoxdan hazırlaşmış, çölü, meşəni gördü, qaçdı.

- Hayıf elədin!

- Görəsən, hara gedər, nəbələd heyvan?

- Gecənin bu vaxtında, bu çöllərdə min ceyran qaça, biri tapılmaz.

- Canım, döşündə Yassar Lətifin möhürü var, itməz!

Fətişoğlunu gülmək tutdu, lakin gizlətdi.

- Əlbət ki, yüzbaşının möhürünə canavar da yaxın düşə bilməz.

Bunu deyib Fətişoğlu atları qamçılıya-qamçılıya qayıdıb, Sonadan soruşdu:

- İndi nə cavab verəcəyik vəğzalda?

- Neynək, işdir, şükür, öz yanında olub ki, satmamışam, əzizimə bağışlamamışam, kəsib yeməmişəm! Neyləyəcəklər eləsinlər. Olacağa nə çarə!

- Neyləyəcək, səndən ceyranı istəyəcəklər!

- Özümü ceyran eləməyəcəyəm ki?!

Fətişoğlu təəssüflə dedi:

- Ona baxırlar bəyəm, dava-mərəkə başlayacaqlar! Heç yaxşı iş olmadı.

Vəğzala yaxınlaşdıqca misterin işıqlı həyatı, üçmərtəbəli evi görünür və böyüyürdü. Həmişəcəvan ağacların arasından açıq pəncərələr, pəncərələrdən isə süd kimi ağ işıq saçan elektrik lampaları, əlvan çilçirəq görünürdü. Qarmon səsi gəlirdi. Bu səs get-gedə artır və qalınlaşırdı. Sona misterin evini, hələ uzaqdan seçilən dəmdəsgahını görcək elə güman etdi ki, gündüzdü. Doğrudan da, bu uca ev qaranlıqlar içində yanan fənərə oxşayırdı. Ağalar ağ gün içində qəhqəhə çəkib gülürdülər.

Sonanın sinəsindən odlu bir ah çıxdı.

«Bu halal güzəran deyil, bu oğurluqdur. Doydaq müftəxorlar kənd-kəşəyin ağ gününü-güzəranını, işığını, çırağını oğurlayıb götürüblər. Onlar xalqın ağ gün ümidlərini oğurlamağa gəliblər. Budur, hər yerə süpürgə çəkib özlərinə zər-zivər qayıırırlar. Onların caynaqlı əllərində balta, dişlərində qılınc, ayaqlarında nallı çəkmələr var. Bu toxumu bizim torpağa kim saldı? Bizi bu günə qoyan, günün yansın!.. İngilisin yolunu bura salan, yarı yolda can verəsən, gün işığına həsrət qalasan!..»

Sona fikirdən ayrılmamış Fətişoğlu arabamı saxladı. Qapıya çıxan bir ağpaltar ingiliscə nə dedisə arabaçı ona rusca cavab verdi:

- Ceyran paşol!

- Kuda?

- Qulyay.

Ağpaltar içəri qaçdı. Pəncərədən Fətişoğlunu çağırıdılar... Çox çəkmədi, içəridə musiqi və qəhqəhələr susdu. Adamlar eşiyə töküldü. Həyətdə maşın səsləndi. Ağalar Fətişoğlunu da maşına qoyub çölə sürdülər. Maşın yollara, kollarla, çəmənliklərə, ağacılıqlara işıq səpə-səpə ceyran axtarmağa getdi. Sonanı soruşan, dindirən olmadı. O, qorxusundan tez arabadan düşüb piyada kəndə sarı yol aldı.

Fətişoğlu ceyran qaçan yeri göstərib maşından düşdü. Mister acıqlandı. Şofer sürəti artırdı. Maşın dar, daşlı, gələ-götür yolda hoppanıb-düşür, dəyirman pəri kimi parıldayır, gedirdi. İçindəkilər də kənara fənər tutub dördgözlə yaşılıqlara baxırdılar.

Mövlam kişi çiyində bel, qıçları dizdən çirməkli sudan qayırdı. Maşın dayananda qorxdı. Soruşanda məsələni anladı və əlini uzadıb nişan verdi:

- Bir hovur bundan qabaq gözümlə gördüm. Xeyralı uşağının zəmisində, ağ daşlı hasarın dibində bir ceyran otlayırdı. Bildim ki, sizlərin olacaq. Bax odur ey, o zəmidə...

Mister maşının qapısını basıb şoferə əmr elədi. Şofer işığı, sürəti artırdı. Maşın yollandı. Bir az getməmişdilər, yolun qırağında, fənər işığında ceyranı görən kimi dayandılar. Mister şoferə işarə verdi ki, yavaş sürsün. Ceyran sanki söyüd ağaclarının altında dayanıb onları gözləyirmiş. Maşının səsinə hürküb kola girdi. Şofer maşını da onun dalınca kola saldı. Ceyran hoppanıb qamışlığa girdi. Qamışlığa düşməmək üçün maşın qabağa keçdi. Adamlar düşüb pusquda dayandılar. O tərəfdən hürküb gələn ceyranın bu tərəfdən görünməyini güman etdilər. Bir xeyli gözlədilər. Qamışlığa girmək də qorxulu idi.

Mister maşına oturub qamışlığa salmağı şoferə əmr etdi. Şofer bunun qorxulu olduğunu bilsə də susdu. Maşına xod verdi. Mister isə maşında ayağa qalxıb əl fənarını qabağa tutdu, bir şey görə bilmədi. Maşın bir qədər gedəndən sonra təkərlər sulu, bataqlı bu çuxurda möhkəm yer elədi. Maşın nə dala, nə qabağa yeriyəsi oldu.

Şofer düşdü və dedi:

- Cənab, motor pozuldu.

Maşının guruhur səsi dayananda qamışlıqda xışıltı eşidildi. Əvvəl elə bildilər külək əsir, diqqətlə fikir verəndə gördülər ki, hava sakitdir. Mister sevincindən yüyürdü. Ceyran onu görüb qaçmağa başladı. Adamlar piyada ceyranın dalınca dözəndilər. Ağaclıqlar içində ceyran qovalayan mister tapançasını əlinə almışdı. Vurmaq istəyirdi. Lakin heyfə gəlirdi. Onu oğluna hədiyyə aparacaqdı. Yaralamaq istəmirdi. Ceyran isə yorğun, özünü itirmiş və çəpmiş bir vəziyyətdə mərdən-mərzə keçir, arxdan-arxa atılırdı. Qaçıb qurtara bilmirdi. Adamlar nəhayət, heyvanı lap sıx əhatə etdilər. Mister eşitmişdi ki, ceyran hündürdən hoppandır. Toqqasını açıb ucuna daş bağladı. Fikirləşdi ki, «başımın üstündən hoppanası olsa, vurum gicəllənsin». Ceyran isə sanki yorulub dildən düşdüyü üçün əlacsız qalıb təslim olmaq istəyirdi. O, bir ağacın gövdəsinə söykənilib dayandı. Qaranlıqda adamlar canavar sürüsü kimi onu əhatə etdilər. Mister sanki onu ovsunladı, yavaş-yavaş heyvana yaxınlaşdı. Toqqasını halqalayıb ceyranın boynuna saldı, sonra qucaqladı. Mister ceyran haqqında oxumuşdu, eşitmişdi, şəklini görmüşdü, ətinə yemişdi, amma özünü heç vaxt belə yaxından görməmişdi. Bilirdi ki, ceyranın zərif tükləri, nəcib buynuzları, təmiz dırnaqları, incə boynu, iri gözləri olar. Göbəyi ətirli iy verir.

İlk dəfə heyvanın göbəyini iyələdi. Acımış qatıq iyi onun burnunu qıcıqladı. «Yəqin, - dedi, - mənim burnum müşkə alıxmamışdır». Heyvanın dırnaqlarına baxılması deyil, palçıq bulaşmışdı. Kəlləsinin

yekəliyinə baxmayaraq buynuzu yox idi. Mister fikirləşdi ki, yəqin bala ceyrandır, buynuzu çıxmayıb. Boynunun iriliyi onu təəccübə saldı. «Bəlkə, - dedi, - bu da ceyranın bir cinsidir». O, qamışlığın qırağında fənər işığında tutduğu ceyranı ətraflı gözdən keçirirdi. Şofer də bir qıraqdan durub içindən gülürdü. O, bildiyini demək istəyirdi, lakin cəsarət eləmirdi. Birdən heyvan ağızını kənara tərəf tutub uzun-uzadı anqırıdı.

Mister şoferə baxdı:

- Ceyran görək mələsin axı?

- Bu mələyəndən deyil!

- Necə yəni?

Şofer özünü saxlaya bilmədi:

- Cənab, - dedi, - bu qoduqdur!

- Necə yəni?

- Cənab, bu eşşək balasıdır!

Mister inanmadı.

- Nə deyirsən, əşi?

- Bəli, cənab, bu üçaylıq qoduqdur, nəhaq yerə zəhmət çəkmişik. Bizi aldadıblar! Aşkar şeydir ki, aldanmışıq!

Mister qəzəblə qoduğa bir tək vuruşub nifrətlə geri çəkildi. Heyvanın başına üç patron sıxdı və ölüsünə barmağını silkələdi:

- Sabah mən o yüzbaşının dərisinə saman təpdirməsəm, böyük britaniyalı adı mənə haram olsun! Qoy aziyatlar bilsinlər ki, kiminlə zarafat edirlər!

Mister sözündə möhkəm adam idi. İki gün çəkmədi, nahiyyə pristavı adam göndərib Yassarı çağırırdı. Çəkib möhürünü, zəncirini əlindən aldı.

Yassar ürəyində deyirdi: «Yaxşı çatdı adım Londona. Allah kəssin belə qulluğu!..»

Ceyranın qaçdığını anasından qabaq uşaqlar Bahara söylə-

mişdilər. Maldan qayıdandan sonra gecə vaxtı kövşənə gedib ovunu axtarmaq istəyirdi. Mane oldular. Bahar dayana bilmirdi. Bütün gecəni narahat idi. Səhərişi işıqlaşmamış qalxıb mala getməli idi. Tabaqdan bir parça çörək götürdü, evdən çıxdı. Anasının əlindən qurtaran kimi birbaşa vağzal yoluna, ov qaçan yerə götürüldü. Səhərin alaqlarında pişik kimi bu şumdan çıxıb o biri yoncağa, yoncağıqdan çıxıb ağaclığa girir, kolluqlara baxır, hərdən fıstırıq çalıb ceyranını çağırırdı. Ona elə gəlirdi ki, ceyran onun səsinə tanıyacaq, onu görsə qayıdacaqdır. Gün yerdən qopana qədər, kövşəndə gəzdi. Axtardı, peşman qayıdıb ağasının qapısına malın üstünə getdi.

Xanım onu darvazadan qovdu:

- Bir az da yatsaydın, niyə yuxuna haram qatırdın, ay Allahyar bəyin nəvəsi!

Bahar dincəydi, başını aşağı saldı. Xanım sözünü açıq dedi:

- Get, - dedi, - özünə yer tap, haydi! Bizim ev tənəlxana deyil!

Bahar çıxdı, bilmədi hara getsin.

Kənddən həmişəlik qurtulub dağlara, meşələrə doğru qaçan ceyranının dalıncamı, anasının yanınamı getsin, daldey bir yerdə oturub dincəlsin, yorğun ayaqlarını ovsunmu, cütçülərə yanaşib iş istəsinmi, yoxsa köç yolunu qabağına qatıb uzaqlara, insafli bir xozeyin axtarmağamı getsin...

Qardaşı yadına düşdü. Dayanıb əlini qoltuğuna saldı, səkkiz qatlanmış kağız çıxarıb öpdü, gözünə sürtüb yenə qoltuğuna qoydu. Onlar burada olsaydılar, Baharı bu gündə qoymazdılar. Onlar Baharın inciməyinə razı olmazdılar. Onun ceyranını tapıb gətirərdilər. Bahar üzünü yollara tutub dərin bir həsrət, yanıqlı bir səslə çağırırdı:

- Qağa!

- Suren lələ!

Uşaq şikayətli bir dillə böyüklerini çağırır-çağırır yeriyirdi. Sanki ümidlərini işıqlandıran bir qüvvə ardınca gedirdi.

O, heç bir tərəfə baxmırdı. Əl ağacını sürüyə-sürüyə, çayın axarına qarşı oynada-oynada gedirdi. Şəhər tərəfdən lam-lal axıb gələn sülardan sanki bir xoş xəbər umurdu. Ürəyində soruşurdu: «Ceyranım səndən addadımı, qardaşımın bu yollardan ötdüyü yadınızdadırımı?».

Sulardan cavab gəlmirdi.

Bahar ceyrandan əl üzmüşdü də evə qayıtmırdı: O indi qardaşının dalınca gedirdi. O güman edirdi ki, şəhərə çatan kimi Mərdanın adını çəkəcək, hər kəsə desə onun qolundan tutub yanına aparacaqlar. Qardaşı sevinəcək, əhval soruşacaq. O, əziz ovunu əlindən alanlardan Mərdana şikayət edəcək. İgid qardaşı bu intiqamı da alacaqdır; çünki indi yanında Suren kimi yoldaşları, köməkləri vardır!..

Bir də şəhərdə, deyirlər, yaxşı adamlar çoxdur.

Başını qaldıranda Bahar özünü Qobu kənarında, vağzala doğru dönən cığırda gördü. Nədənsə, ona elə gəlirdi ki, qardaşı Mərdan da, Suren də, itirdiyi ceyran da lap bu yolla getmişdir. Onların izi, iyi və sorağı bu yoldadır. Bu ümidlə tutduğu cığırda çıxmıdı, artan ümidinin ardınca daha da yeyinlədi.

Yeddinci fəsil

YENİ YOLDA

Ölmək ölməkdir, xırıldamaq nə deməkdir!

ATALAR SÖZÜ

Mərdan səhərə yola düşmüşdü, ancaq nigaran idi. Bəna Məşədi Rəhimgilə getmək istəyirdi. Amma gecənin bu vaxtında, bu şuluqluq zamanda ehtiyat edir, həm də utanırdı. Bilirdi ki, dar döngədə Məşədi Rəhimin darvazasını döyüb ələmə səs salmayınca qapını açan olmayacaqdır. Səs salmaq da yaxşı deyil. Çıxan olar, gecə qarovullarına tuş gəlmək də xatahdır.

Bir tərəfdən də düşünürdü: «Səhər açılsa da, aşkar getməyimiz qorxuludur. Bu vurhavurda hər ötənə diqqət verirlər. Sureni üzgözündən tanıya bilirlər. Gədəni güdaza verərəm. Küçələri elə vaxt ötmək gərək ki, qaranlıq, yiyəsizlik olsun».

Mərdan yol uzunluğunu başaşağı fikirləşirdi. Fikirləşirdi, fikirləşdiyini Surendən gizlədirdi, sakit yeriyən Sureni özü də həmin fikirlərlə məşğul idi. Qorxulu və qaranlıq bir ələmə düşüncə kimi şübhəli yeriyirdi. Mərdanın sözündən keçə bilmirdi. Mərdan səhər açılmamış ustasının evinə çatmağı kəsdirdi. Surenin qolundan tutub yeyinlədi.

Onlar qapını döyəndə usta Rəhim şirin yuxuda idi. Qalxıb hövlə ilə, köynəkək həyəətə çıxdı. Mərdanın səsinə tanıyan kimi qapını açdı.

- Yallah, Mərdan, xeyirdirmi gecənin bu vaxtı?

- Xeyir olmamış nə var, usta, uşaqlar necədir?

Onlar əhvallaşdılar, ustanın uzun dalandan başlayan balaca ağaclarla örtülü, qaranlıq həyəti qonaqları öz qoynuna aldı. Səkidə

eşidilən ayaq səslərindən sonra gecənin ümumi sükutu dərinləşdi. Usta Rəhim qonaqlara şam, çay təklif elədi. Mərdan razı olmadı:

- Arvad-uşağa əziyyət verib yuxudan ələmə, biz yıxılıb yatmaq istəyirik.

Ev sahibi bu gəlişin adi səfər olmadığını bildirdi. İllah da dülgər Arakelin oğlunu Mərdan ilə görəndə ürəyində dedi: «Bu gədədə pələng ürəyi var».

Sorğu-sual ələməyi münasib görmədi, yorğan-döşək açıb qonaqları rahatladı.

Mərdan başına gələni usta Rəhimə danışdı. Usta, Hacı İbrahim-xəlilə və zəmanəyə lənət deyəndən sonra belə bir məsləhət gördü:

- İş, - dedi, - var. Seyid Rzaya imarət tikirik, mini on bir manatdan kərpic danışmışam, başlayın kəsin. Sureni xamsa da, özün üstündə olarsan. O, pələng tutar, sən də bir başdan qəlib çəkərsən. İkilikdə gündə dinməz min kərpic tökərsiniz...

Mərdan razılıq elədi. Ustadan bir məsələni də soruşdu:

- Ay usta, Sureni sarıdan çox qorxuram. Siz nə fikirdəsiniz?

Usta Rəhim onun sözünü ağızında qoydu. Mərdan deməyə də usta bu barədə əvvəlcədən fikirləşmişdi:

- Əlbət ki, Sureni gərək ehtiyat eləsin. Gərək biz özümüz də ehtiyat eləyək. Hərçənd bizdəkilər fəhlə, kasıb-kusub qardaşlardır, amma demək olmaz. «Xəmir yeyənə etibar yoxdur». Çuğulçunun qulağına pambıq, divan-dərəyə bir xəbər çatdırsalar bəsdir.

Usta Rəhim əlini gözünün qabağına gətirib baxdı. Sanki o həmişə yumulu kimi görünən balaca gözləri ilə əlinin üstündəki tükləri saymaq istəyirdi. Fikirləşəndə əlinə baxmaq, barmaqlarını tərpedib oynatmaq ustanın adəti idi. Bir az baxdıqdan sonra sanki tükləri sayıb qurtardı, əllərini yanına salıb başını qaldırdı, üzünü Mərdana tutub dedi:

- Siz heç kürelərdən qırağa getməyin, görüküb ələməyin. Bura

dinc yerdir. Gələn olmur, olsa da mən xəbər tuturam. Ancaq şeyəd, işdir, xudanəkərdə, gəlib-gedən olsa, mən özüm xəbər verərəm. Qərz ki, ehtiyatı əldən qoyma. «İgiddin-igiddən ancaq ehtiyatı artıqdır». Onu da deyim ki, fəhlələr yaman narazıdır. Xozeyinlərin hədə-qorxusuna baxan yoxdur. O gün hamı işi qoyub çıxdıq. «İşləmirik, vəssalam». Rusiya fəhlələri camaatı yaman ürəkləndirib. Dünya gər-götür dünyasıdır. Bakıdan, Tiflisdən hey xəbərdir, eşidirik. Tətil eləyən, nümayişə çıxan, sahibkarlarla kəllə-kəlləyə verən fəhlələr bizdə də çoxdur. Bir yoldaşımızı döymüşdülər, az qaldı qiyamət qopsun. Divan adamları daha fəhlələrlə bacara bilmirlər. Əmələ var, onların gözünə ağ salır. Bura bir bolşevik gəlib-gedir.

Usta Rəhim yenə susdu. Sanki dediyinə peşman olmuşdu. Bir müddət kirmiş durdu. Mərdanın diqqətini görüb özünə cəsarət verdi:

- Bura bir oğlan gəlib-gedir. Bakıdan olsun gərək, Hacının işini ona desən pis olmaz.

- Kimdir ki o?

- Mən o kişidə gördüyümü görmüşəm. Sahibkarla aşkar dimdik-dimdiyə durur.

- Adı nədir?

- Yoldaş! Adı Yəhyadır, ancaq fəhlələr yoldaş deyir.

- Nə işin yiyəsidir?

- İndi Hacı Əlinin tütün fabrikində qaraca fəhlədir. Amma çox igid adamdır, halal olsun!

Usta yoldaş Yəhyanı xeyli təriflədikdən sonra ehtiyat elədimi, qorxdumu, nədənsə sözünü dəyişdi.

- Mənim adım olmasın, siz o kişiye deyın!

Mərdan ustanın dediyi adam haqqında soruşmaq istədi. Usta müxtəsər elədi:

- Tanıdaram, ancaq mənim adım olmasın!

- Sənin adın olanda nə olar?

- Yox, mən pəs.

- Pəs olan adamı niyə bizə urcah eləyirsən, usta?

- Siz ayrı, mən ayrı!

- Deyəsən, ay usta, xataya salmaq istəyirsən axı bizi?

Usta söhbətin ağzı əyildiyini və fikrinin anlaşılmadığını görüb peşman oldu:

- Mən sizə yaxşılıq üçün dedim. O elə adam deyil.

- Bizə xeyri nə olacaq ey, iş verir, pul verir ya haqqımızı qoruyur, neyləyir?

Usta özünü saxlaya bilmədi, yanını daşın üstə qoyub ətrafa baxdı, bir çubuq doldurdu və dedi:

- Siyahı tutur. Sizin kimi cavanları yazır.

- Hara yazır?

- Qoy bir sözümlə başa salım axı... Təşkilata yazır. Başında neçə yüz fəhlə! O kişilərin niyyəti var. İstəyirlər, başa düş, camaatı, yeniyetmələri ayıldalar. O belə adamdır. Hökumət adamlarından bərk yanıqlıdır. Qorxu bilməz, hürkü bilməz.

Mərdan bir az duruxdu.

- Deyinən bizim hayıfımızı almaq istəyir də!

- Hə də!

- O ki yaxşı adamdır, usta. Mən elə dərs almağa bir beləsini göydə gəzirəm! O əsl mənim adamımdır.

- Bəs mən nə deyirəm!

- Ay usta, məni ona yetir. Bir de görüm, bəs sən niyə yaxanı qırağa çəkirsən?

Mərdanın sualı ustanı tutdu, o qalxıb iş görmüş kimi bir qurdalandı, çubuğunu ağzından çəkdi.

- Mən barışıq tərəfdarıyam.

- Ol da!

- Olanda da yoldaş Yəhya qoymur. O deyir vuruşmaq lazımdır.

O deyir öz xoşuna heç bir xozeyin qəpiyindən keçməz! Əlindən ixtiyarat verməz. Fəhlənin haqqını ancaq mübarizə ilə almaq olar. O çox kitablار oxuyur, oradan dəlil gətirir, o, dərin adamdır! Barışmaq söhbəti, nə bilim, yumşaq-şad yaxın qoymur!

- Mən ki barışmaq-zad tərəfdarı deyiləm. Özüm də təzə başlamışam, ay usta, sən Allah, o yoldaş Yəhyanı bir mənə tanıt!

Səhəri gün yoldaş Yəhya Mərdanı da, Sureni də fotoqrafçı Bağırın zirzəmisindəki komsomol yığıncağına apardı. Onlar birinci dəfə burada fəhlə cavanların müqəddəs məqsədi və işi ilə tanış oldular. Böyük inqilabın, rus fəhlə-kəndlisinin rəhbəri Lenin haqqında məruzə eşitdilər. Rəhbərin şəklini də gördülər. And içib təşkilata yazıldılar. İclasın axırında hamı ayağa qalxıb ahəstə, lakin möhkəm bir səslə «Beynəlmiləl» oxuyanda kəndli gənclər özlərini yeni və çox qüvvətli bir qoşun sırasında hiss etmişdilər. İndi onlar illərdən bəri axtardıqları yolu tapdıqları, öz məslək yoldaşlarına qovuşduqları üçün sevinib fərəhlənir, qucaqlayıb öpüşür, yoldaş Yəhyadan çox sözlər soruşurdular. Yəhya onların hər ikisinə gələcək böyük işlərdən, Kommunist Partiyasının tədbirlərindən, Petroqrada, Moskva, Bakı, Tiflisdə gedən inqilabi işlərdən danışırdı. «Rusiyada azadlıq dünyası yaradan qüvvə, bizə də nicat verəcəkdir. Biz də Lenin yoldaşın, partiyanın çağırışına, inqilaba hazır olmalıyıq! Gənclər kommunistlərin yaxın köməyidir...»

Mərdan döşünə bir qutu taxmalı oldu. Yoldaş Yəhyanın köhnə qayığını qutunun kənarına mıxladı. Parça-parça kəsilmiş qoz halvasını və bal sucuğunu büküb hazırladı. Yoldaş Yəhyanın verdiyi intibahnamələrin hamısını dörd qatlayıb əl boyda elədi, səliqə ilə qutunun bir küncünə yığdı. Üstünə açıq papiros töküüb çıraqlar yananda yola düşdü.

Ömründə birinci kərə idi ki, Mərdan belə məsul və qorxulu işə gedirdi. Yoldaş Yəhya onun adını iclasda çəkəndə, ona etimad bəs-

ləməyi təklif edəndə, komsomolçuların çoxu duruxmuşdu. Bəziləri onu tanımadığını demişdi. Bəziləri xam olduğunu demiş, kimisi də hələ «təşkilatda bismədiyinə, dünən gəldiyinə görə» etiraz etmişdi.

Mərdan dözə bilmir, ürəyi döyünürdü. Gah papağını əlinə alır, gah başına qoyur, gah əllərini ciblərinə salır, sanki bir şeyi axtarırdı, gah qalxır, gah otururdu. And içmək, fəhlə təşkilatının işi üçün candan-başdan keçməyə hazır olduğunu demək istəyirdi. Yoldaş Yəhyanın üzünə baxırdı. Yəhya bütün komsomolçuları inandırır ki, Mərdanın xamlığı da, bisməməyi də, tanınmamağı da düzdür...

Yəhya bunu təsdiq edəndə qayıdıb Mərdanın üzünə baxırdı. Mərdan qurumuş, pərt olmuşdu, Yəhya əlavə etdi:

- ...Bunların hamısına mən şərikəm, amma Mərdanda bir üstün cəhət var. O cəhət Mərdanın bütün nöqsanlarını yuyub aparır. Mərdan əti-qanı ilə, zəhməti və həyatı ilə bizə, inqilaba bağlı oğlandır, anadangəlmə bizim adamdır. Mərdan inqilabın indiyə qədər yetim, sahibsiz qalmış oğludur. Yetim də məlum şeydir ki, zəif olar, cılız olar, bacarıqsız olar. İndi Mərdan bizim hamımız kimi yetimlikdən çıxmışdır. Əli öz atasına-anasına, böyük inqilaba çatmış bir oğlandır. Bundan sonrakı Mərdan ilə indiyə qədərki Mərdanı tay tutmaq düz deyil. Mənə onu mötəbər adamlar tanıdıb. Bu son aylarda özüm lap yaxşı bələd olmuşam. O, komsomol vəzifəsini bizim heç birimizdən pis anlamır, pis də yerinə yetirməz. Mən sözü-mün üstündə dayanıram. Mən yenə də deyirəm ki, bu iş Mərdana tapşırılsın...

Yoldaş Yəhyanın dərin bir etibarla Mərdandan danışmağı adamları təmin edib inandırdığı kimi Mərdanın özünə də böyük cəsarət və mübarizə qüvvəti verirdi. O, ürəyində deyirdi: «Belə yoldaşlarla ölümə getmək də xoş və fərəhlidir».

Mərdan Sulu karvansarasının üstüörtülü, uzun və rütubətli dala-nından «Ay yaxşı halva!» deyib ötəndə təşkilat məsuliyyəti, azadlığa

xidmət şərafi onun fikrində hakim idi.

O, xüsusən yoldaş Yəhyanın zəmanətini, ona bəslədiyi etimadı böyük bir səadət kimi xatırladı. Ürəyində xoş bir iftixar hissi duydu. Dalanın qaranlıq yerində dörd bir yana göz gəzdirdi, gəlib-gedən yox idi. Ancaq konka stansiyasının yanında çisələyən yağışdan qorunmaq üçün örtüyünü qaldıraraq içəri qısılmış və müştəri gözləyən faytonçuları gördü. Onların gözü yolda idi. Sanki birisini gözləyirdilər. Mərdanın ürəyinə gəldi: «Bilmək olmaz, bəlkə bunların içində müsavət çuğulu var. Bəlkə bunlar mənim kimisini izləyir, göydə axtarırlar... Ona bax, o uzun çuxalı, qırmızı qurşaq hərif necə də tərs-tərs baxır... Ay sən öləsən!..»

Bir də xəyalına gəldi ki: «Yox, bir o deyil, hamısı baxır. Onlar faytona qaçan müştəri axtarırlar, mən onların karına gəlmərəm. Qoy eşitsinlər. «Ay yaxşı qoz halvası!»

Bunu eşidəndə qırmızıqurşaq faytonçu məyus olub üzünü yana çevirdi.

Dalanın kənarındakı açıqlıqda camaat yığılmışdı. Mərdan tünlүkdən qorxub cəld ötmək istədi. Ancaq inildəyən saz havası, göylərə ucalan aşıq səsi onu cəlb elədi.

Xeyli zamandır ki, onun qüssəli ürəyini oxşayan yoxdur. Xeyli zamandır ki, onun yanıqlı qəlbinə, narahat əsəblərinə musiqi güləbi çilənməmişdir. O, toy görmür, mahnı eşitmir.

Sanki Mərdanın qolundan tutub döndərdilər. İstər-istəməz adamlar gədən tərəfə yönəldi.

Fikrinə gəldi ki, «xata çıxar, kağızları ələ keçirərsən, nə qayırsan?»

Ötmək istəyəndə: «Deyişirlər, deyişirlər, aşıqlar, bağlaşırlar!» - deyərək yoldaşını çağıraraq birisinin səsinə eşitdi. Heç olmasa bir baxıb ötməyi vacib bildi. Qutusunu kağızla örtüdü. Pencəyinin altına, qoltuğuna vurub adamlara yanaşdı.

Camaat meydana halay vurub diqqətlə qulaq asırdı. Ortalıqda qabaq-qabağa iki aşıq dayanmışdı.

Biri, kəndirli sazını çiyinə keçirib gəzinə-gəzinə çalan gödək aşıq Abbas idi. Mərdan onu toylarda görmüşdü; bir xoşsifət, qırmızı-saqqal, gödəkək kişi idi. Nahiyyədə birinci qoca idi ki, həm saqqal qoydurur, saqqalına xına yaxır, həm də baş qoydururdu. Ondən soruşanda:

- Ay aşıq, qırmızısaqqal hara, urusu baş hara?

- Saqqalı, - deyərdi, - dəlləklərin acığına, başı da mollaların acığına qoyuram.

Aşıq Abbas çarıqlarını yerə sürtə-sürtə yaşına yaraşmayan bir zirəkliklə mərəkəni süzür, əyilib-qalxır, bükülüb açılır, gülməli şeylər oxuyurdu.

O birisi, aşığın hərəkətlərinə cavab verərək bilməyən yaxası açıq, ortaboylu, qarabıqlı, iri və iti gözlü cantaraq kişi isə camaatın dediyinə görə şair imiş. Şairin üst-başı cırıq, ayaqqabısının rəngi getmiş, kəməri açılmışdı. Tük basmış sifətində bir qəribəlik, pərişanlıq vardı.

O pərişanhal olsa da simasından, ağır və mənalı hərəkətindən məlum idi ki, sadə bir şəhərli deyildir. Tox, lakin təmin olunmayan iti baxışları yalnız adamların üzündə qalmırdı, sanki güllə kimi hər şeyi deşib ötürdü. Sanki bu şair buludlu üföglərə baxar, oradan tülü edəcək bir günəşin doğmasını gözləyirdi. Onun sözləri də çöhrəsi və nəzərləri qədər mənalı idi. Aşıq Abbas saqqalını qısa və xınalı barmaqları ilə darayandan sonra saza saldıqı sözləri sətir-sətir, kəlmə-kəlmə, açıq-aşkar deyib camaata çatdırırdı.

Onun sözlərinə Mərdan heyrət etdi. Aşıq nə yərdən, nə təldən, nə göz-qaşdan deyirdi, nə də güldən-bülbüldən. Başdan-ayağa dünyanın indiki işlərindən, hər şeydən məhrum olan kasıblardan, insafsız varlıqlardan, zülmədən, ədalətsizliklərdən deyirdi. Heç kəsdən də

qorxmurdu, dedikcə deyirdi:

Nə zaman getsə məclisə,
Qovular, döyülər kasıb.
Danışmağa ağız açsa,
Yer-yerdən söyülər kasıb.
Hər vaxt üzü məlamətli,
Görmədi bir gün ləzzətli,
Xeyirdə-şərdə dövlətli,
Haçan bir anılar kasıb?..

Aşığın sözü eşidənlərə ləzzət verirdi! Yerlərdən səs gəlirdi:

- Başı bələh kasıb!

- Yazıq, günüqara kasıb!

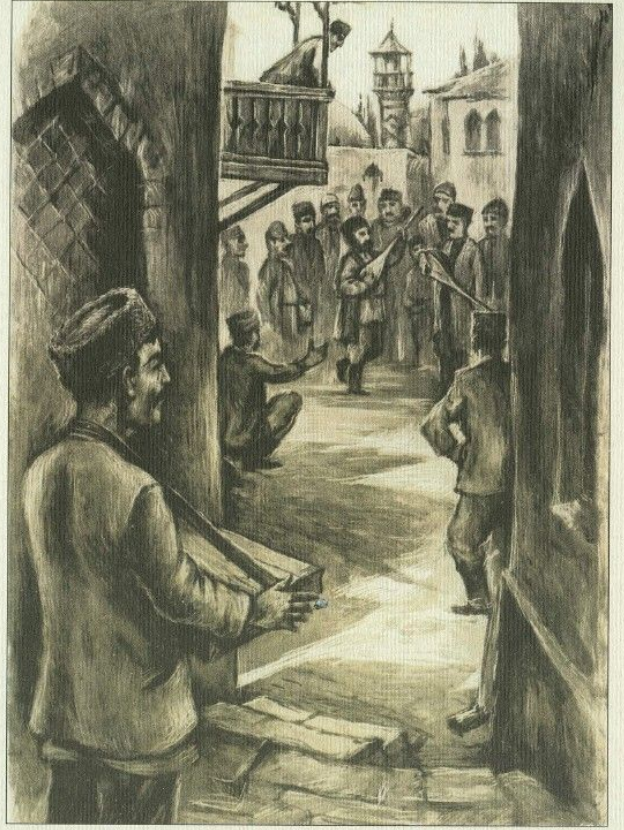
Aşığın sözləri camaatın ürəyinə sanki su səpirdi. Elə bil bunları hər bir kəs demək istəyirdi. Ancaq heç kəs bu aşıq kimi xoş və təsirli deyə bilməzdi:

Dövlətlinin əli aşda,
Əyləşirlər nazbalışda.
Hər zaman aşağı başda
Sıxılar, büzülər kasıb.

Kim idisə dayana bilmədi:

- Büzülməsin neyləsin, ay rəhmətliyin oğlu! Kasıbı adam yerinə qoyan kimdir?

Gecəbəgündüz qəm edər,
Ruzusun hampa kəm edər.
Dövlətliyə ikram edər
Əyilər, bükülər kasıb.

Məclislərdə ötməz sözü,
Danlaqlıdır üzü-gözü,
Başı qapazlıdır, düzü
Demə ki, bir gülər kasıb.

Mərdan ürəyində dedi:

«Daha keçmiş ola! Bundan sonra əyilib bükülən kasıb az tapılar. Bu kağızları oxuyandan haqqını, hüququnu qanandan sonra, kommunistləri tanıyandan sonra kasıb daha niyə əyilsin! Yox, ay aşiq, dünyadan xəbərin yoxdur! Şimal tərəfdən kasıbın üstünə bir gün doğur ki, işi qiyamətə qədər sönməyəcək!..» Mərdan ürəyindəkiləri ucadan deməyə hazır idi. Ancaq ona bunu tapşırmamışdılar... «Ay yaxşı qoz halvası» - deyib bir az kənara çəkildi. Aşiq söhbətində davam edirdi:

Aşiq Abbas, bu sifətdə
Heç sən yoxsan sanda, adda,
Qaç, qalarsan ayaq altda:
Basılıb əzilər kasıb.

Kim idisə əlini-əlinə çaldı:

- Bunu qiyamət demisən, ay aşiq «Qaç ki, basılıb əzilərsən».
- Aşiq, dilin var olsun!
- Bir də de, bir də!
- Bu sözlər qızılla yazılısıdır!..

Aşiq Abbas qurtaran kimi şair üzünü camaata tutdu. Bir əlini cibinə qoyub o biri əli ilə sanki uzaqları göstərdi. O da aşiq kimi sinədəftər, əzbərdən deyirdi. Keçmişin, indinin böyük şairlərindən, şirin kitablardakı sözlərdən deyirdi. Elə həyəcanla, elə bir qızgınlıqla deyirdi ki, eşidənlərin barmağını kəssən xəbər tutmazdılar. Bütün

gözlər şairin acıqlı sifətində, əsəbi tərpənən dodaqlarında, həqiqət deyən ağzında idi. O bənd-bənd deyirdi. Gah üzünü yanındakı kişilərə tuturdu, gah danışa-danışa uşaqların kürəyinə əl vurub tərifləyir, gah yalançı dostlardan şikayət edir, gah qaşqabağını turşudaraq pis adamlara lənət oxuyurdu. O, bəzən elə bir görkəm alırdı ki, dayananları vahimə basırdı. O, elə həqiqətləri deyirdi ki, hər kəs ürəyində təsdiq edirdi:

İnsan tənqişərmə zinhar olmasa?
İstismar olmasa, cidar olmasa?
Çoxdan batırmışdım düşmən başını
Canıma daraşan «dostlar» olmasa.
Biri-birinizə mehriban olun!
Hal bilən, dil bilən, anlayan olun!
Göz-gözü yatmayın canavar kimi,
Hiylədən əl çəkin, saf insan olun!

Şair üzünü mərəkəyə gələn balaca uşaqlara tutdu.

Bizlər qocalmışıq, siz cavansınız,
Baharı gözləyən bir güldansınız,
Yaranmış desəydim yalan olardı.
Sizin hər biriniz yaradansınız.

Sonra şair yenə uzaqlara baxıb qaşlarını düydü:

Səhərim açıldı, danım söküldü,
Bir paxıl qapımda səsləndi, güldü.
- Aç, - dedi, görüşək, ey əziz dostum!
Açanda qapımı gözü töküldü.

Sözbaza rast gəldim, mənə verdi əl,
 Üzündən-gözündən yağırdı əməl,
 Soruşdu, dınmədim, bir də soruşdu.
 Dedim:-Bu dəfə də özümə sat gəl.

Bir yolda yoldaş, yolumuz aydın,
 Yoldaşım deyirdi: - Sən gəl arxayın
 Yat dincəl, mən varam! - dedim: - Bağışla,
 Arxayın yatardım, sən olmasaydın!

Mərdanın yanında duran tacirpapaq kişi öz-özünə mızıldanırdı:
 «Bu sözləri mən eşitməmişəm. Yalan deyir, kitabdan götürməyib,
 özü düzəldib!..»

Şair Aşıq Abbasdan soruşdu:

Sizə deyiləsi bir tapmacam var,
 Kim tapsa inan ki, ömrü uzanar:
 Nədənədir əkən biz, biçib yığan biz.
 Bişirən, aşırən, kef çəkən xanlar.

Şairin tapmacasına bəziləri güldü. Çoxlarını isə fikir götürdü.
 Mərəkəyə öləri bir sükut çökdü.

Adamlar başlarını aşağı saldılar. Çoxunun yadına Sabirin sualı
 düşdü:

İş rəncbərin, güc öküzün, yer özününkü,
 Bəyzadələri, xanları neylərdim, ilahi?

Bir uşaq ixtiyarsız təkrar etdi:

- Neylərdin, ilahi!

Bir qoca isə üsyankar bir əda ilə göyə baxıb ucadan səslədi:

Bağın, əknin xeyrini bəylər görəcəkmis,
 Toxum əkməyə dehqanları neylərdin, ilahi!
 İş rəncbərin, güc öküzün, yer özününkü
 Bəyzadələri, xanları neylərdin, ilahi!

- İlahi!!! İşləri nə çaşbaş salmışan, ilahi!
 Sanki şair sözlərlə ürəkləri tərpətdiyini duyub sevindi, coşdu.
 Üzünü şimala tutub əlini bayraq kimi qaldırdı, bərkədən səsləndi:

Gəl, ey gözlədiyim xilaskarım, gəl!
 Ey azad həyatım, ilk baharım, gəl!
 Gəl ki, qaranlıqda boğdular məni,
 Gəl göyüm, günəşim, ulduzlarım, gəl!

Adamlar heyrətdən «Pah» deyib bir-birinin üzünə baxdılar.
 Şairin bu açıq və həyəcanlı çağırışı hamını heyran etdi. Hamının
 üzündə bir ümid parladı. Bir qorodovoy içəri soxulub şairin
 qolundan tutdu:

- Nə təbliğət aparırsan, burada, sarsaq oğlu sarsaq? Düş qaba-
 ğıma!

- Sarsağın səsi gəlir.

Qorodovoy boylandısı da, bu cavabın sahibini tapa bilmədi.
 Nəzərilə adamları süzdü. Kim idisə dilləndi:

- Canım, kitab sözü...

Qorodovoy onun üstünə qışqırdı:

- Kitab də qələt elədi, dəftər də, sən də! Haydı!

Tacirpapaq qorodovoya afərin dedi:

- Bu bolşeviki çoxdan susdurmaq lazım idi!

Camaat həyəcanlandı. Şair isə dartınıb qollarını qorodovoyun
 əlindən çıxarmağa çalışdı:

Qırılsın zəncirlər, qollar açılsın!
Ürəkdən-ürəyə yollar açılsın...

Adamlar vəsatət elədilər:

- Sözdür deyir, qoy desin inanan kimdir!
- Əfəndim, keflidir, bənd olma.

Tacir hirslandı:

- Necə yəni keflidir. Sözün doğrusunu kefli deyər.

Bir kəndli hazırcavablıq elədi:

- Sözü doğrusunu deyirsə, daha niyə tutursunuz, tacir əfəndi?

Mərdan da kəriyə bilmədi:

- Düz danışmaq qadağandır?

Qorodovoy şairin kürəyindən bir dürtmə vurmaq istədi. Onun əlini göydə tutdular. Şair son dəfə camaata baxdı, daha da bərkdən oxudu:

Deyin insanlara geyinsin qara,
Kainat bürünsün qaranlıqlara,
Kor olan gözlərim bari görməsin,
Azadlıq, aydınlıq çəkilir dara.

Şairin sözlərinə camaat səssiz qaldı. «Belə zülm olmaz. Kişini nahaq yerə...»

- Haqq deyənləri susdurmaq mı istəyirsiniz?
- Cəlladlar, bir dayanın!

Meydanı bürüyən həyəcan get-gedə artırdı. Şairi qaçıрмаq istəyirdilər. Qorodovoy camaatın qorxusundan fit çaldı. Onun köməyinə gələn silahlılar adamları dağıtdılar.

Mərdanı kədər və təəssüf hissi bürümüşdü. Onu aydın edə bilmədiyi ağır bir duyğu almışdı. Şair gözədən itənə qədər baxdı. Bir xeyli də ondan sonra yerində donub qaldı. Şairin tutulmasına yandı.

Lakin gördüyü mənzərədən - xalqın ədalətə, həqiqətə tərəfdar durmasından çox şad oldu. Ürəyi genişləndi. O, kommunistlərin, kommünolçuların azadlıq arzularının el içində dərin kök atdığı, bunların milyonlara məxsus arzular olduğunu görüb qoşulduğu yeni və müqəddəs işin qalibiyyətinə bir daha inandı. Şairin alovlu sözləri onun qulaqlarında bir gələcək mahnısı kimi hələ də səslənirdi. Onun dediyi tapmaca Mərdanı düşündürdü:

Nədəndir əkən biz, biçib yığan biz,
Bişirən, aşırən, kef çəkən xanlar?

Bu kimin sözüdürsə, çox böyük sözdür! Şairi görəndən sonra Mərdan tələsir, bir narahatlıq duyurdu. Az qala intibahnamələri əlinə almaq, böyük bir daşın üstə çıxıb ucadan şeir kimi oxumaq, həmin şair kimi camaatın qəlbinə təsir etmək istəyirdi. Lakin ehtiyatı əldən qoymaq olmazdı. Ona təşkilatda belə tapşırılmamışdılar.

Yeyin və ürəkli addımlarla dalanı və karvansara həyətinə keçdi. Şərbaf karxanalarına sarı getməli idi.

Saat altıda fəhlələr orada tənəffüsə çıxırlar. Karxanalara çatana qədər Mərdan bir neçə «müştəri» yola saldı. Onların heç birinə kağız vermədi. Bir yunker altı şahılıq halva alırdı: «Kağızın yoxdurmu?» Mərdan «yoxdur» dedi və yunkerin bu saat əlini qutudakı intibahnamələrə atacağını zənn edib şübhələndi. Halvanı dişinə çəkdiyini görüb tez ötdü. Fəhlələr «halvaçı»nı əhatə etmişdilər. O, sanki tez satıb getməyə tələsirdi. Bir abbasılıq halva parçalarını əl boyda kağıza büküb fəhlələrə verirdi. Halva verdiyi adamların üzünə baxırdı. Müştərilər get-gedə seyrəldilər.

İntibahnamələrdən bir xeyli qalırdı. Mərdan vağzala yollandı. Bu-fet ağzında intibahnamələri teatr elanı kimi hər yetənə verib ötürdü.

Faytonçuların qaynaşdığı yerə çıxanda əlində bir intibahnamə qalmışdı. Fikrinə gəldi ki, «Birini özümə saxlayım». Sonra ürəyində güldü: «Özüm başdan-ayağa intibahnaməyəm də! Bunu da bir zəhmətkeşə verib oyatmahyam».

Məhmiz səsi eşitdi. Başını qaldıranda qabağında bir polis nəfərinin dayandığını gördü.

- Halvan varmı, bacıoğlu?

Mərdan soruşdu:

- Neçəlik?

Polis nəfəri mütərəddid bir cavab verdi:

- Neçəlik olur-olsun.

Arxadan kim idisə mənalı öskürdü. Mərdan dönəndə adamların ona və qarşısındakı polisə baxdığını hiss etdi və məsələni anladı.

Polis qışqırdı:

- Aç görüm halvanı!

Mərdan əlindəki vərəqəni ağzına basıb halva qutusunu açdı. Polis qutuda bir şey görməyib cəld Mərdanı boğazladı. Kağızı ağzından çıxartmaq istədi. Mərdan var gücü ilə dartınıb polisi itələdi. Ağzında islatdığı və hirsli çeynədiyi kağızı uddu. Polis onu qamçıladi. Dal tərəfdən də qışqırıq eşidildi. Bir hambalı döyüb soruşurdular:

- Niyə öskürdün, həmşəri köpək oğlu!

- Niyə öskürdün?

- De görüm, niyə öskürdün? Çexotqa tutsun səni!

Hambal gah dirsəyi, gah palanı ilə qamçıdan qorunub deyirdi:

- Öskürmək də qadağandır? Bunu hansı vilayətdə görmüsünüz, a kişilər? Öskürmək də olmaz?

Polis Mərdanı da, hambalı da qabağına salıb həbsə apardı.

Səkkizinci fəsil

SONANIN CAVABI

İtə ataram, yada satmaram.

ATALAR SÖZÜ

Sərin bir payız səhəri idi. Səhər də demək olmaz, çünki hələ tamam işıqlaşmamışdı, hava açılmamışdı. O vaxt idi ki, günün necə olacağını təyin etmək mümkün olmur. Bilmək olmur ki, günəş çıxacaq, yağış yağacaq ya tutqun, durğun bir hava olacaq. Lakin alaqaranlıqda bəzi əlamətləri seçmək olurdu: göy üzü bulanıq, üfüqlər qara idi. Sanki varlıqlar ümumi bir sükutu dinləyir. Sanki hər şey qımına çəkilmişdir. Heç nə özünü bürüzə vermək istəmir, aləm sabahın təbiətinə göz dikib gündüzün məsum üzünün açılmasını gözləyir. Kainat güləcəkdir, hər bir sirr açılacaq, aləm öz əlvan rənginə boyanacaqdı.

Səhərə doğru gedən, getdikcə enlənən və böyüyən ayrı-ayrı palçıqlı yol bu ala-toranda camaatla doludur. İşıqlandıqca adamlar bir-birini diqqətlə seyr edirlər: kimi qabağına qatdığı sağmal inəyini, kimi qoyun-quzunu haylayıb satmağa aparır. Uzaq kəndlərin hansındansa, bir kişi eşşək üstündə bəkməz gətirir. Piyadaların bəzisi qoltuğunda boğça, bəzisi çiyində heybə, bəzisi dalında bir şələ odun, kimisi qucağında samovar aparır. Budur, cavanca bir gəlin, boğazından kəsib yığıdığı yumurtaları, ağzına saman tökdüyü səbətdə bazara aparır. O, qulpsuz səbəti bala kimi bağına basmışdır. Ehtiyatla, başaşağı yeriyir. Ağ yabısına şor motalı, bir az da güzəm yükləyib üstünə minən uca, bir gözdən mayıf adam «xəbərdar» deyib piyadaları keçir. Ot arabasının dalınca gedən qoca enlikürək, qarasaqqal kişi bir əlində ları xoruz, bir əlində də bir

torba zoğal qurusu aparır, çarığının bağıni bərkitmək üçün yolun kənarına çəkilib. Karvan onu gözləmir. Uzun yolu tez qət etmək üçün sakit yeriyən və həftəbazarına doğru gedən bu əhali karvanının üzü payız havası kimi tutqun idi. Deyərdin onları səhər-səhər isti yataqdan zorla qovmuşlar. Gözə görünməyən naməlum bir qüvvə onları qamçılaya-qamçılaya bazara, cibi dolu, tamahkar alverçilərin hüzuruna aparır. Çoxunun sifətindən şikayət yağır. Kiminin də odlu gözləri qəzəb saçır. Sanki o qəzəbli baxışlar xalqa ehtiyac və qara gün gətirən «naməlum qüvvəni» axtarır.

Budur, az qalmışdır, kəndlilər çatan kimi mətəhlarını dəyər-dəyməzinə satacaqlar. Kimi yarım pud kəpəkli un alacaq, kimi pulunu yarmaya verəcək, kimi hisdən qurtulmaq üçün yeddilik lampasına çərgül şüşə alacaq. Araba yağı, pinəçi köhnəsi, Vartaşen tütünü, üç arşın qalın ağ, qıfıl, stəkan, qayçı, baş darağı, eşmə sap, saqqız, Hacı Kərim oğlunun sancı dərmanı...

Hər kəs alacağı şeyi dönə-dönə xəyalından keçirir, addımlarını daha da yeyin atır.

Sona da o yolun yolçusudur. Bu, onun ilk bazar səfəridir. Ömründə birinci dəfədir belə bir karvana düşür, birinci dəfədir həftəbazarına gedir və evindəki «var-dövləti»nin son mətahını, «Yusif-Züleyxa» xalçasını satmağa aparır.

İyirmi ildən artıqdır ki, bu xalça Sonanın yük yerindədir. Toxuyan gündən onun eşqi ürəyinə düşmüşdür. Hər dəfə onu töküşdürəndə qatını açar, «Yusif-Züleyxa»sının üzünə doyunca baxar, yenə səliqə ilə dörd qatlayıb yerinə qoyardı: «Muradım var, arzum var...»

Sona doğru deyirdi. Onun arzu-kamı böyük idi. Bu, anaların ən böyük arzusu idi. Sona həyatda yoxsul, məhrum idisə də, geniş və böyük qəlbi zəngin arzularından məhrum deyildi. O, ilk oğlunun, Mərdanın toyunu gözləyirdi, minbir arzu ilə gözləyirdi.

Sağlıq olsun, gəlin otağını özü bəzəyəcək: «Yusif-Züleyxa»nı evin baş divarından vuracaqdı. Bu xalça muradına çatmış ananın əziz oğluna gözəl hədiyyəsi olacaqdı.

Bu xalça əsrlər boyu davam edib gələn odlu sevgi dastanı, ana məhəbbəti və əməyinin, ananın oğluna verdiyi xeyir-duanın parlaq timsalı olacaqdı...

Dünya qarışdı, Sonanın uşaqları yetim qaldı. Yaşamaq çətin oldu. Kasıblıq qadını məngənə kimi sıxıb kiçilti. Ehtiyac hər şeyi dəyişdi. Sonanın sifəti də, səsi də, özü də, iti hərəkətləri də dəyişdi.

Hər şey dəyişdi, lakin ana ürəyinin bir arzusu dəyişmədi. Bu arzu könlündə möhkəm bir sütun kimi dayanır, onun bükülən qamətini düzəldir, çökən sinəsini qabardır. Sonanı həyata bağlayan bütün işləri bu sütun saxlayırdı. Küləklər, tufanlar, toqquşmalar, bu sütuna təkən vurduqca, düşmən zərbələri dəydikcə Sonanın ürəyi titrəyirdi. Ona elə gəlirdi ki, bu saat sütun yıxılacaq, həyatı məhv olacaq, hər şey bitəcəkdir. Lakin sütun möhkəmdi, sütun tərpənməzdi.

İndi budur, Sona «Yusif-Züleyxa»sını qoltuğuna vurub bazara aparmalı olmuşdur. Uşaqlarına çörək pulu, namərd əlində qalmış Mərdana - dustaq oğluna xərclik, rüşvət pul tapmaq üçün son ümidini - xalçanı satmalıdır. Ayrı bir güman yeri yoxdur. Oğlunun «qazamata» düşdüyünü eşidən kimi dizinə çırpıb ağlamış, sonra Mövlam kişinin məsləhətilə xalçanı bağlayıb satmağa hazırlamışdı...

Bu uzun karvan yerində Sona hamıdan geri qalır, yolun kənarında otlar arasındakı təmiz, yaş daşların üstündə oturub boğçasını dizləri üstünə alır, dincəlir, ötənlərə məyus-məyus baxırdı. Sonanın baxışlarından qüssə yağır. Sanki dincəlmək üçün deyil, bu baxışları ilə ürəyindəki ələcsiz dərdlərini həmvətənlərinə söyləmək üçün oturmuşdur.

Xalçanı satıb kəndə qayıdacaq, hampaların birindən iki pud un alacaqdır. Qalan pulu götürüb oğlunun dalınca gedəcək, onun

buraxılması, kəndə qayıtması üçün hökumət adamlarına rüşvət verəcəkdir. Yuvasından azmış kiçik oğlunu, Baharı da şəhərbəşəhər axtaracaqdır. Bir xəbər çıxmasa pul verib ölkələrə car çəkdirəcək, hay salacaqdır.

Həftəbazarı köhnə, ağ divarları uçmuş bir hasarçanın içində idi. Kənardan baxanda hasar üstündən adamların başı görünürdü. Camaat qarışqa kimi qaynaşır. Burada hər cild adam görmək olardı. Satan alana, alan satana qarışmışdı. At kişnəməsi, miyaçıların səsi, pul cingiltisi dərvişlərin qəsidəsinə, dilənçilərin sızılıtlı səslərinə qarışmışdı. Sona da, çoxlarının diqqətini cəlb edən gödəktuman, baldıraçiq, boz, kütsifət və qəribə libaslı bir adama baxırdı. «İngilis» deyər adamlar bir-birinə göstərdilər. İngilis burada iri və məğrur addımlar ataraq istədiyi hər şeyə diqqət yetirir, heç kəsdən məsləhət soruşmur, heç nədən çəkinmirdi. Adamlar ona sümsük itə baxan kimi ikrah və nifrətlə baxırdılar. Sanki bu baxışlar deyirdi:

- Bunu bizim içimizə buraxan, atana lənət!

İngilisin yanında uzunətək bir tacir hərlənirdi. İngilisin buyruğuna baş əyib o yan-bu yana qaçırdı.

Baharın ceyranına susayan mister Sonanın yadına düşdü, dərin bir ürək ağrısı ilə köksünü ötürdü, üzünü ingilisdən çevirdi.

Sona kənara, ev şeyi satılan tərəfə çəkilib boğçasını açdı. Xalçanı təmiz yerə salıb yaşmağını ağına çəkdi, bir daşın üstündə çöməldi. İntizarla baxmağa başladı. Onun gözləri dərində idi. Bu, sifətinə qaşqabaqlı, diliacı adam xarakteri verirdi. Bir az yana döndəndə, bəbəkəri gözünün küncünə qaçanda bu təsir daha da artırdı. Deyərdin bu baxışlar bir fəlakət olacağını göstərir. Çənəsinin gödəkliyi - kədər, yanağının çıxıqlığı - əzab, iztirab, dodaqlarının solğunluğu - qayğı əlaməti idi. Lakin ötnlər Sonanın üzünə yox, onun xalçasına çox baxırdılar.

Sonanın xalçası, doğrudan da, bir tamaşa idi. Sanki meydana

işiq salmışdı. Görənlər yaxın gəlirdilər. Heyrətlə və ləzzətlə baxan adamlar, bir-birinə nə isə deyib xalçaya işarə edirdilər. Bəzisi xalçanın qiymətini soruşurdu, bəzisi hara malı olduğunu, kimisi Sonanın özünün haralı olduğunu və bu əntiqə şeyi haradan tapdığını soruşurdu. Sona acıqlı və qısa cavab verirdi:

- Budur, ey, bu - deyib işdə bərkiyənlər balaca əllərini, naxış vuran sənətkar barmaqlarını göstərirdi. Sonra bir ah çəkib əlavə edirdi: - Kasıblığın üzü qara olsun, uşaqlarım acdır, satıram.

Tacir Sonanın xalçasını görmüşdü. «Bəh-bəh, - deyər ağasına - ingilise göstərdi. İngilisin gözü sataşan kimi heyrətindən rəngi daha da bozardı, xalçaya əlini vurub ayağa qalxdı. Tacirə nə isə dedi. Tacir dayananlardan xəbər aldı:

- Yiyəsi hanı?

Sona özü dilmədi. Dayananlar onu göstərdilər. Tacir sanki Sona ilə çoxdan tanış ya dost imiş. Ona tərəf əyildi, gülümsər halda soruşdu:

- Bacı, qiyməti neçədir?

Sona bir az duruxdu.

Kənddə qiymət qoydurub sonra bazara aparmağı düşünmüşdüsə də səhər tezdən çıxanda tamam unutmş, xalçanı götürüb yoluna düzəlmişdi. Özü isə ürəyində bir qiymət tutmamışdı. Tuta da bilməzdi; çünki bu satış, bazar malı deyildi. Onun qiyməti isə heç vaxt və heç bir pulla ifadə edilə bilməzdi. Sonanın inandığı adam olsa nə qiymət deyərdi? Onda deyərdi: "Xalçanı apar, əvəzinə tabağıma çörək, Mərdanımı qurtarmaq üçün rüşvət pulu ver".

Ancaq indi, bu məqamda, bu bazarda tacirə müəyyən qiymət demək lazımdı; çünki ingilis almaq istəyir. Pulla demək lazımdı, çünki ingilis hər şeyi pulla alır. İngilis çoxdan axtardığını tapmış kimi sevincək, xalçanın başına dolanmaqda, tez-tez çevirib üzünə, astarına, saçaqlarına, ipinə baxmaqda, rəngini yaşlamaqda, barma-

ği ilə naxışlarını yoxlamaqda idi. O baxdıqca camaatda da maraq artırdı. Tamaşaya duranlar çoxalır. Adamlar böyük bir mərəkə görmüş kimi halay vurub xalçanın ətrafında durmuşdular. Kim isə yerindən dedi:

- Barmaq işi olduğuna inanmır, necə də inansın! Bu ki qüdrət qələmilə çəkilmiş şəkildir!

- Əhsən belə barmaqlara!

Bir başqası bu sözü yanıqlı cavab verdi.

- Barmaqlar... barmaqlar həmişə qabardan göynəyən barmaq-lardır. Sən bu saat qızıl gücünə qaranquş kimi çalıb Londona apararlardan danış!..

Bu sözlərə tacir göz ağartdı. Sonanın yanında dayanan üçüncü bir tamaşaçı bir az yavaş dedi:

- Odur ey, aşnam əlini cibinə salıb.

Bir kəndli dilləndi:

- Qardaş, mal əntiqə maldır. Neçə desən, dəyər!

Tacir Sonanın duruxduğuna dözə bilmədi, bir az da ona yaxınlaşıb soruşdu:

- Bacı, qiymətini buyurun. Buyur görək, biz alarıq.

Sona altdan-yuxarı tacirin üzünə baxdı, köksünü ötürdü. Udqundu, gözünü tacirdən ayırdı. Sanki onun danışmağa dili gəlmirdi. Qəzəbdən, həsrətdən, peşmanlıqdanmı, qızaran sifətində mənalı bir sükut cəlvələndi. Sanki o, ağızından söz çıxan kimi gözəl xalçanın, o gözəl «Yusif-Züleyxa»nın həmişəlik olaraq əlindən çıxacağı, özünün yeganə təsəllisini itirəcəyini, xalçaya bağlı bütün şirin, müqəddəs arzularını selə-suya verəcəyini duyurdu. Sanki o, əbədi və təmiz olan bir məhəbbəti satmaq kimi ağır və çətin bir zərurət qarşısında idi. Ona görə qiymət demək çox müşkül idi. Lakin susa da bilməzdi.

Mister həyəcan içində idi. Dözə bilmirdi. Çılpaq qırmızı qıçlarını qatlayıb diz çökdü. Xalçanın haşiyələrinə, ilmələrinə bir də diqqətlə

baxdı, ayağa qalxdı. Xalçanı qaldırıb öz sinəsinə tutdu. Sonra tacirə verib divardan asılı kimi saxlatdı.

Tacir, quldurlara təslim olan qorxaq yolçular kimi qollarını geniş açdı. Xalçanı qabağına tutdu. İngilis baxdı, baxdı, yaxına yeridi, baxdı, kənara çəkildi, baxdı. Yandan, aşağıdan, yuxarıdan baxdı, arxayınlıq hasil edib sevincini gizlədə bilmədi, nə isə dedi.

Tacir də sevincək danışdı. Onlar danışanda heç kəs dinmirdi. Bir səs eşidildi:

- Neçəyə desə alacaqlar.

Sanki bu səsle Sonanı sayıq salmaq üçün xəbərdarlıq edirdilər. Tacir qayıdıb səs gələn tərəfə acıqlı baxdı və Sona başa düşməsin deyə, vəziyyətini dəyişmədən etirazını, hiddətini boğa-boğa dedi:

- Bilmirəm bu camaat niyə işə qarışır, niyə mane olur? Ay müsəlman qardaşlar, bir qırağ durun görək. Axı nə xəbərdir, adam var axı burda, meymun oynatmırıq ha!

Sona əli ilə xalçanın ucundan tutduğu halda dayananlara baxdı. O, ürəyindəki həsrət və təəssüfün bir çoxlarına təsir etdiyini, onlar üçün də ağır olduğunu sezdi. Tacirə dedi:

- On qızıl.

Kimsə dizinə çırpdı. Bir cavan fəhlənin «bay» səsi çıxdı ki, deyər-din oğlanın ürəyinə güllə dəydi. Oğlan ürəyi xarab olduğundanmı, ingilis ilə dalaşmaq istəmədiyindənmi, «Yusif-Züleyxa»nı apararlara sakit baxa bilməyəcəyindənmi, nədənsə başını aşağı salıb uzaqlaşdı. Get-gedə hiddət və kinayə ilə bərkədən dedi:

- Verin, verin aparsın, fahişələrə fərş eləsin! Qoy onu toxuyanlar quru yerdə qalsın. Ay bədbəxt, qafil müsəlman!

Sona oğlanın sözlərini eşitdisə də, əlini çoxdan açmışdı. Bir əli xalçanın ucunda idi, o biri ovcunu da misterə tərəf açmışdı. İngilis portmanatından qızıl sayırdı... Bir, iki, üç...

Sona sarı və buz kimi soyuq qızılın bir-bir əlinə toxunduğunu

duyurdusa da, amma gözləri camaatda idi. O, özünü ümumi bir təəssüf rəyilə yalnız özünə deyil, başına yığışan adamların hamısına üz verən ağır bir müsibətlə əhatə olunmuş hiss etdi. Cavan fəhlənin sözləri Sonanın qulaqlarında bir çağırış kimi səsləndi. Onun zehində naghahani, qərribə bir şam yandı. Bu şamın alovu yarpaq kimi əsib sonra qalxdı, böyüdü, bütün xəyallarına işıq verib aydınlattı. Qadın birdən-birə ürəyində özü ilə, öz daxili aləmi ilə danışmağa başladı:

«Nədən doğma oğlumun dağdan ovladığı ceyran bizə yaraşmadı, nədən öz əllərimlə toxuduğum xalça mənə yaraşmadı? Kimdir bunlar?! Bu kəlləpaça kimi ütölmüşlər, qızılı törənmiş çapqınçılar kimdir?! Haradan basa-basa çapovula gəliblər, nə üçün? Nə üçün?»

Bu suallar Sonanın ürəyində bir sədd kimi durdu, bir nərə kimi səsləndi. Sonanın başında ildırımın oynadı. Alovlu nəzərlərini hədəfəndən ayıraraq uzaqlara atdı.

Uzaq və böyük bir şəhər, bəzəkli bir imarət və ev Sonanın qarşısında durdu. Həmin bu boz, baldırı açıq ingilis içərkək keflənilib, çarpayıya uzanmış, divardan asılı Azərbaycan xalçasını məmnun baxışla seyr edir. Azərbaycan qızının xal vuran barmaqlarına baxıb nəşələnir. Küt sifətinə gülüş yayılır...

Sonanın əsəbləri gizlədədi, bütün vücudu titrədi. Dəhşətli təəvvürlər az qala onun dizini qatlayıb yıxmaq, məğlub etmək istəyirdi. Sonaya elə gəldi ki, ingilis onun barmaqlarına, onun vurduğu xallara, yaratdığı naxışlara baxır. İngilis onun özünə baxmaq istəyir. Alçalmış şərfinə, satılmış heysiyyətinə, təhqir olunmuş mənliliyinə baxmaq istəyir. Qızıl gücünə satın alıb apardığı, kəniz kimi qabağında dayanmağa məcbur etdiyi Azərbaycan qızına, lap Sonanın özünə, hələ adaxlanmamış, cavan simasına baxmaq istəyir.

Sonanın bədəni ağır bir zərbə yemiş kimi silkələndi. «Ya mədəd!», «Mərdan!» - deyib özünü doğrultmaq istədi. Onu isti bir

təəssüb təri basdı. Ürəyi qısıldı. Bədəninin bütün qanı daşqın bir sel kimi axıb qəlbinə doldu. Qəlbi qəfəsdəki quş kimi çırpındı, köksünü yarıb uçmaq istədi. Daxildən sanki özünün, oğlunun, nəslinin, kəndlilərinin və həmvətənlərinin həyatından gələn güclü və əzəmətli bir səs onu ayıltı. O, cəld ayağa qalxdı. Xalçaya baxdı. Bu dəfə ona xalça yox, bağlı-bostanlı, güllü-çiçəkli vətən mülkü, bu mülkün sərvəti, neməti göründü.

Yamaqlara yayılan qoyun-quzu mələşərək Sonaya baxırdı. Qoruqçular, çobanlar Sonaya baxırdı. Vətənin hana quran əli qabiliyyətli qızları, məclisləri bəzəyən məğrur oğlanları Sonaya baxırdı. Bütün baxışlarda bir nida, bir sual səslənirdi: «Sona! Sona!» Sanki hamısı, sanki hər şey onun bu saat icra edəcəyi iqdama, onun əzmini gözləyirdi. Sona bu müqəddəs aləmi sata bilərdimi?

Sona tutqun üfüqlərdə də göylərin hiddətini, kainatın inciməmiş uşaq kimi boğuc simasını gördü. Qayıdıb ovcuna pul sayan ingilise baxdı. O, sinəsini irəli verib məğrur dayanmışdı. Müştük kimi düz barmaqları ilə ovcu dolusu sarı qızilları sayırdı. O, Yusifi, gözəllərin gözəlini, insanların ən pakını və təmizini qul edib qəpik-quruşa satın alan Misir hakimi kimi həris və qəzəbli görünürdü.

Ovcuna toxunan pullar Sonanın bütün əsəblərini titrətdi:

«Sən nə edirsən, qul zamanından min illər keçib, bura Misir deyil, Azərbaycandır. Sən Yusif deyilsən, sən Mərdanlar böyüdən Sonasan. Sən nə qayıırırsan?!»

Sonanı hirs boğdu, üzünü ingilise tutub dedi:

- Satmıram!

- Necə? Necə yəni?

- Satmıram, əfəndi!

Bunu dediyi ilə ovcundakı qızilları yerə səpdiyi bir oldu. Camaatı maraqla götürdü. Tacir irəli yeriyib əlinə cibinə saldı:

- Azdırsa, al on beş olsun!

- Satmıram!
- Bu da iyirmi!
- Yorğan bilib üstümə çəkəcəyəm!
- Otuz qızıl, di sözüün yoxdur ki!
- Paltarım yoxdur, bürünəcəyəm!
- Əlli qızılını al, üstündə bir dəst də paltar.

Tacir əl-ayağa düşüb yalvarış vəziyyəti aldıqca Sonanın dizinə qüvvət, iradəsinə möhkəmlik gəlir, səsi qətiləşirdi:

- Satmıram! Satmıram, canım!
- Bu da yüz qızıl, yüzçə qızıl, keçib bizimki...
- Nə qızıla satıram, nə də ingilisə!

Tacir, Sonanın inadını çoxdan anlamışdı. Ciblərini silkələyib qızılı daha bərk cingildətdi:

- İngilis almır, ay bacı, görürsən ki, mən alıram. Öz müsəlman qardaşın. Əli şiəsi!

Sona xalçanı çəkib aradan yığdı və pəhləvan kimi qoltuğuna vurdu:

- Satmıram, - dedi, - vəssalam!

Xalçanın küləyi, soyuq və kəsərli silah kimi ingilisin boz sifətinə dəydi. Mister vahiməyə düşmüş kimi geri-geri çəkildi. Alt çənəsini laxlatdı. Tacir onun dediyini qadına tərcümə etdi:

- Görürsən? Düzü elədir. «Hara getsə, - deyir, - onu mən alacağam».

Sona daha da acıqlandı. İti və həyəcanlı nəzərlərilə həm taciri, həm misterini süzüb əli ilə qəti rədd işarəsi verdi:

- İtə ataram, yada satmaram!

Sona arxasını misterə və tacirə çevirib elə cəld gedirdi ki, deyəsən evdə yağlı daşır. Onun dalınca iki həriss canavar gözü baxır, yanırdı.

Yüzlərlə vətəndaşın sevincli, alqışlı baxışları o namuslu qızı və qeyrətli ananı yola salırdı:

- Halal olsun!
- Halal olsun belə qadına!

O nə dayanır, nə dinir, nə geri baxırdı. Qəlbində qaynayan vətən təbəssümü və analıq qüruru ilə başını uca tutub gedirdi.

Sona özünə gələndə yolu yarıdan keçirdiyini, tarlalar arasındakı təmiz daşın yanına çatdığını gördü. Dincəlmək istədi. Yaşıllaşan payız taxılları, şırıldayıb axan dağ suları və üfüqlərdə sap kimi uzanıb gedən dəstə quşlar mühiti əsl dincəlməli yer idi. Hava durulmuşdu. Göylər Sonanın, o məğrur ananın həyəcanına gülümsəyirdi. Qüruba doğru enən günəş ona vətən bağçasından tutulmuş qızılqul dəstəsi kimi təzə, əlvan, xoş görünürdü.